

บทที่ ๒

ประวัติความเป็นมาและอัตลักษณ์ของพระธาตุตามตำนานอุรังคธาตุ

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาถึงประวัติความเป็นมาและอัตลักษณ์ของพระธาตุตามตำนานอุรังคธาตุ โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากพระไตรปิฎก เอกสาร รายงาน และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และได้นำเสนอเป็นหัวข้อตามลำดับดังนี้

๑. พระธาตุในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๑.๑ คัมภีร์ปวงค์และท้าวธาตุงศ์

๑.๒ คติการบูชาพระบรมธาตุและการสร้างพระสถูป

๑.๓ ความสำคัญของพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๑.๔ แนวคิดเรื่องสุขคติสวรรค์และการไหว้เจดีย์

๒. พระธาตุในตำนานอุรังคธาตุ

๒.๑ พระธาตุที่ปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ

๒.๒ พระธาตุที่นำมาเชื่อมโยงเส้นทางท่องเที่ยวตามตำนานอุรังคธาตุ

๒.๒.๑ พระธาตุพนม

๒.๒.๒ พระธาตุเชิงชุม

๒.๒.๓ พระธาตุอิงฮัง

๒.๑ พระธาตุในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๒.๑.๑ คัมภีร์ปวงค์และท้าวธาตุงศ์

คัมภีร์ปวงค์เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งกล่าวถึงการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของอดีตพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ และรวมถึงการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันในชมพูทวีปโดยพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าอโศกมหาราช ส่วนคัมภีร์ท้าวธาตุงศ์กล่าวถึงการนำพระเขี้ยวแก้วของพระพุทธองค์ซึ่งถือว่าเป็นพระบรมธาตุที่สำคัญไปประดิษฐานที่ลังกาทวีป และกล่าวถึงประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาและเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้น

ทั้งสองคัมภีร์นี้จัดอยู่ในประเภทของวรรณกรรมบาลีอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งหลักคำสอนที่อยู่ในพระไตรปิฎกนั้น มิได้เป็นพุทธวจนะทั้งหมด แต่จะมีคำอธิบายขยายความควบคู่ไปด้วย หากตอนใดที่เป็นพุทธวจนะที่ตรัสไว้อย่างน้อยๆ ก็จะมีคำอธิบายความไว้อีก เพื่อให้มีเนื้อหา

ที่สมบูรณ์และเพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ข้อความที่อธิบายและขยายความพุทธวจนะนี้ เรียกว่า “อรรถกถา”

๑. คัมภีร์อุปวงศ์

เป็นตำนานว่าด้วยการสร้างพระสถูปเจดีย์ทั้งในอินเดียและลังกา ท่านผู้ประพันธ์ คือ พระวาจิสรเถระเป็นพระเถระชาวลังกา มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก สำนักอยู่ที่ธรรมาคารของ พระเจ้าปรักกมพาหุ

ต้นฉบับเป็นใบลาน อักษรขอม ภาษาบาลี มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ๒ ฉบับคือฉบับสังเขป และฉบับพิศดาร ฉบับสังเขปพบเพียง ๒ ผูกคือ ผูกที่ ๑และที่ ๒ ไม่จบความ ส่วนฉบับพิศดารมี ๕ ผูก จบบริบูรณ์ ซึ่งได้แก่ฉบับที่กรมศิลปากรอนุญาตให้เจ้าภาพพิมพ์คราวนี้ พระคัมภีร์อุปวงศ์เป็นหนังสือ ที่มีคุณค่าในการศึกษาประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาและโบราณคดี ตลอดจนศิลปวัฒนธรรม และเหตุการณ์ตั้งแต่เกิดขึ้นในอินเดียและลังกา โดยท่านผู้รจนาได้เลือกคัดเรื่องราวที่เห็นเป็นสาระ จากนิทานในอรรถกถาขาดจากคัมภีร์ สมันตปาสาทิกาจากคัมภีร์มหาวงศ์ และจากคัมภีร์ฎีกามหาวงศ์ ตลอดจนตำนานภาษาสิงห์ มาเรียบเรียงขึ้นเป็นพระคัมภีร์อุปวงศ์^๑

พระคัมภีร์อุปวงศ์ เริ่มด้วยคาถาปรารภเรื่อง นิทาน การบำเพ็ญอุกนิหารธรรม พุทธสถูป ว่าด้วยพระจุฬามณีสถูปและพระทุสสะสถูป ซึ่งกล่าวถึง การที่พระสมณโคดมได้ทรงบำเพ็ญอุกนิหาร ธรรม ในสำนักพระพุทธเจ้าทั้ง ๒๔ พระองค์และพุทธสถูปของพระพุทธเจ้า ๑๖ พระองค์ อันได้แก่ พระทีปังกร พระโกณฑัญญะ พระมังคละ พระสมุณะ พระอนิมทัสสี พระนารทะ พระปทุมุตตระ พระสุชาตะ พระปิยะทัสสี พระธรรมทัสสี พระสิทธัตถะ พระติสสะ พระวิปัสสี พระสีขี พระกกุสนธะ พระกัสสปะ พระสถูปของพระพุทธเจ้าเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์นั้น มีกำหนดส่วนสูงไว้ในพระบาลีคัมภีร์ พุทธวงศ์ ส่วนพระพุทธเจ้าอีก ๘ พระองค์นั้น พระอริยธาตุได้กระจายไปประดิษฐานอยู่ในประเทศ ต่างๆ^๒

พระจุฬามณีสถูป เป็นพระสถูปที่บรรจุพระเมาฬี ซึ่งพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันได้ตัด พระโมฬีโยนขึ้นไปในอากาศ แล้วทรงอธิษฐานว่า ถ้าหากพระองค์จะได้เป็นพระพุทธเจ้า ให้พระเมาฬีค้าง อยู่ในอากาศ ถ้าไม่ได้เป็นให้ตกลงมายังพื้นดิน ท้าวสักกเทวราช ก็ทรงรับพระเมาฬีไว้ด้วยผอบแก้ว และนำขึ้นไปสู่เทวโลก สร้างพระจุฬามณีเจดีย์ ด้วยแก้วอินทนิล สูงประมาณ ๓ โยชน์บนยอดเขาสินธุ บรจุไว้

ท้าวขภูการมหาพรหม ได้นำสมณบริวาร ๘ อันได้แก่ ผ้าไตรจีวร บาตร มีดตัดเล็บ เข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำถวาย พระองค์ก็ทรงครองกาสาวพัสตร์ ถือนิเวศบรรพชา แล้วทรงโยนผ้า

^๑ พระวาจิสรเถระ, พระคัมภีร์อุปวงศ์ตำนานว่าด้วยการสร้างพระสถูปเจดีย์, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุกด์, (พระนคร: ม.ป.พ., ๒๕๑๑), คำนำ.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

ทรงทั้งคู่ขึ้นไปบนอากาศ ท้าวมหาพรหมก็รับเอาขึ้นไปสร้างพุทธเจดีย์อันสำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ สูง ๑๒ โยชน์ บรรจุไว้ที่พรหมโลก^๓

พระบรมธาตุที่ไม่แตกกระจายมี ๗ พระองค์ คือ พระเขี้ยวแก้วทั้ง ๔ พระรากขวัญทั้ง ๒ พระอุณหิส ๑ นอกจากนี้แตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยหมด ส่วนที่เล็กที่สุดมีขนาดเท่ากับเมล็ดพันธุ์ฝักกาด อย่างใหญ่เท่ากับเมล็ดข้าวสารหัก ที่ใหญ่กว่านั้นก็เท่ากับเมล็ดถั่วเขียวหัก

กษัตริย์ทั้งหลายได้เกิดวิวาทกันเพราะต่างต้องการพระบรมสารีริกธาตุไว้บูชา โทณพราหมณ์ได้ไกล่เกลี่ยแบ่งพระธาตุให้กษัตริย์ ๘ พระนครได้นครละ ๒ ทะนาน ส่วนโทณพราหมณ์ได้ทะนานทองไปบูชาและโมรียกษัตริย์ ซึ่งมาหลังจากการแบ่งพระบรมธาตุเรียบร้อยแล้วได้นำพระอังคาร (เถ้า) ไปบูชา ดังนั้น พระอาจารย์ครั้งโบราณจึงกล่าวว่า

“พระสถูป ๑๐ องค์นั้น คือพระสถูปที่กรุงราชคฤห์ ๑ ที่เมืองเวสาลี ๑ ที่กรุงกบิลพัสดุ์ ๑ ที่เมืองอัลลกะปะ๑ ที่รามคาม ๑ ที่เวณฐทีปกะ ๑ ที่เมืองปาวา ๑ ที่เมืองกุสินาราแห่งมัลล-กษัตริย์ ๑ พระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุเหล่านี้ รวมทั้งพระอังคารสถูปและพระตมพสถูปด้วย จึงเป็น ๑๐ องค์ด้วยกัน ประดิษฐานอยู่ในชมพูทวีปทั้งนั้น พระสถูปทั้ง ๑๐ องค์ อันเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าผู้ล้ำเลิศในโลก ซึ่งประชาชนและกษัตริย์ในนครนั้นๆ พากันสักการบูชา นั้น ย่อมเป็นที่กราบไหว้บูชาของโลกทั้งปวงทุกเมื่อ”^๔

๒. คัมภีร์ทาสฐาธาตุวงศ์

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์ทาสฐาธาตุวงศ์ คือพระธรรมกิตติ มหาเถระแห่งเมืองปัลลัตถิ เป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระ มีความชำนาญในภาษาสันสกฤตและภาษามาคธีเป็นอย่างดี เป็นผู้โชคที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งราชครูประจำราชสำนัก คัมภีร์ทาสฐาธาตุวงศ์แต่ก่อนนั้นคือต้นฉบับเป็นสิงหล กาลต่อมาท่านพระธรรมกิตติ ได้แปลเป็นภาษามาคธี ซึ่งท่านได้รับอาราธนาจากท่านปรักกมพาหุ มหาอำมาตย์ประจำราชสำนัก รัชสมัยพระราชินีลีลาวดี (คริสต์ศักราช ๑๑๙๗-๑๒๐๐ พุทธศักราช ๑๗๔๐-๑๗๔๓) เพื่อประโยชน์แก่ชาวชมพูทวีปและชาวลังกาทวีป ประพันธ์ในราวปีพุทธศักราช ๘๔๕ ในรัชสมัยของพระเจ้ากิตติสิริเมฆวรรณ กษัตริย์กรุงลังกา^๕

คัมภีร์ทาสฐาธาตุวงศ์ เป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องพระเขี้ยวแก้วทั้ง ๔ องค์ ของพระพุทธเจ้า แต่ส่วนมากจะกล่าวถึงเฉพาะองค์ที่เสด็จไปประดิษฐานในลังกาทวีป โดยทันตกุมาร เจ้าชายจากนครอุชเชนี ต่อมาได้เป็นพระขามาตาของพระเจ้าकुหสวะ ได้อัญเชิญพระบรมธาตุจากนครทันตปุระ เมือง

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^๕ พระธรรมกิตติ, คัมภีร์ทาสฐาธาตุวงศ์, ปรีวรรตและแปลโดย สวาท เหล่าอุด, (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปกร, ๒๕๔๔), หน้า ๑-๒.

หลวงของกลิงครัฐ ไปลังกาทวีปพร้อมด้วยพระชายาพระนามว่าเหมมาลา คัมภีร์ทราฐาธาตุวงศ์ ประกอบด้วย ๕ ปรีเฉท คือ

ปรีเฉทที่ ๑ เริ่มเรื่องตั้งแต่พระพุทธเจ้าทรงเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์กุมาร นามว่า สุขเมธ จนกระทั่งตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ปรีเฉทที่ ๒ เริ่มเรื่องตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จไปลังกาทวีป หลังจากตรัสรู้ในเดือนที่ ๙ เพื่อปราบยักษ์ จนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ปรีเฉทที่ ๓ เริ่มตั้งแต่พระยาจิตตยานะอัญเชิญพระเชี้ยวแก้วไปถวายพระเจ้าปณทุราช จนกระทั่งพระเจ้าปณทุราชละทิฐิเดิมแล้วหันมาเลื่อมใสและนับถือพระรัตนตรัย

ปรีเฉทที่ ๔ เริ่มตั้งแต่พระเจ้าปณทุราชทรงทำสงครามกับพระเจ้าชีรธาระ จนกระทั่งพระทันตกุมาร และพระชายา ได้อัญเชิญพระเชี้ยวแก้วไปถึงท่าลังกาปิฏฐานะ

ปรีเฉทที่ ๕ เริ่มตั้งแต่ทันตกุมารและพระชายาไปถึงเมืองอนูราธปุระ และได้ถวายพระเชี้ยวแก้วแด่พระเจ้ากิตติสิริเมฆ จนกระทั่งมีราชโองการให้มีการฉลองพระบรมธาตุสืบกันมา

ในคัมภีร์ทราฐาธาตุวงศ์ ได้กล่าวถึงพระสฤปปเจดีย์ ต่างๆดังนี้

๑. จุฬามณีเจดีย์ สูง ๓ โยชน์ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บรรจุพระโมลี เมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรม พร้อมด้วยนายฉันทะ ทรงม้ากัณฐกะ เมื่อเสด็จมาถึงแม่น้ำอโนมา นที จึงทรงนำพระขรรค์แก้วตัดพระโมฬี ท้าวสักกเทวราชทรงนำผอบทองคำมารองรับพระเกศาไปบรรจุไว้

๒. ทุสสเจดีย์ หลังจากตัดพระโมฬีแล้ว ทรงครองผ้าไตรจีวรที่ขมิฏการมหาพรหม น้อมถวาย ทรงบรรพชาด้วยพระองค์เอง แล้วทรงโยนผ้าคู่สำหรับทรงขึ้นไปในท้องฟ้า ท้าวขมิฏการมหาพรหม รับเอาผ้าคู่ นั้น แล้วไปสร้างตุสสเจดีย์ ที่ประดับประดาด้วยแก้วมณีเป็นต้น สูงได้ ๑๒ โยชน์ ไว้บูชาในพรหมโลก

๓. อนิมิสสเจดีย์ คือสถานที่ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จไปประทับยืนอยู่ทางด้านทิศเหนือห่างจากรัตนบัลลังก์ ทรงทอดพระเนตรบัลลังก์และต้นโพธิ์โดยไม่กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน

๔. รัตนฆรเจดีย์ สถานที่ที่เสด็จไปเดินจงกรมอยู่ที่ มณีจงกรมซึ่งอยู่ระหว่างบัลลังก์ และที่ประทับยืนตลอด ๗ วัน

๕. พระสฤปปบรรจุพระเกศาซึ่งพระองค์ได้ประทานพระเกศาแก่มหาสุมนเทวราช ซึ่งสถิตย์อยู่บนยอดเขาสุมนภูฏ

๖. กัลยานิเจดีย์สถาน ในพรพราที่ ๘ นับแต่ตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าได้รับคำทูลอาราธนาจากมณีอักษิกนาคราช เจ้าสำนักกัลยานินิให้เสด็จไปลังกาทวีป พระองค์ประทับนั่งเหนือบัลลังก์ในรัตนมณฑปที่สร้างไว้ใกล้กัลยานิเจดีย์สถาน

๗. ที่มหาปเจตีย์ พระองค์พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ทรงประทับพักพระอิริยาบถใกล้เชิงเขา ทรงเข้าสมาธิอยู่ ณ มหาโพธิเจตีย์สถาน

๘. สีสถูป เป็นสถานที่ ที่พระองค์ประทับสั่งสอนเทวดาทั้งหลาย^๖

พระสถูปเจตีย์ดังที่ได้กล่าวข้างต้น เป็นสถูปเจตีย์ในกาลที่พระพุทธเจ้ายังทรงมีพระชนมายุอยู่ ครั้นเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในคัมภีร์ได้กล่าวถึงพระสถูป เจตีย์ที่ได้ถวายพระเพลิงและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ดังนี้

๑. มกุฏพันธเจตีย์ สถานที่ที่ได้ถวายพระเพลิง ซึ่งผ้าห่อพระสรีระชั้นในและชั้นนอก พระเชี้ยวแก้ว ยังเหลือไม่เป็นเก้าถ่าน พระสรีรธาตุทั้งหลายที่เหลืออยู่มีสี่ดั่งแก้วมุกดาและมีสีดุจผงทองคำ พระธาตุ ๗ องค์คือ พระเชี้ยวแก้ว ๔ องค์ พระรากขวัญทั้ง ๒ และอุณหิส ตั้งอยู่เป็นแท่ง มิได้ถูกไฟไหม้

๒. มหิยังคนสถูป เป็นสถูปที่พระสรณเถระ ผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ได้รับเอาพระสรีรธาตุ จากพระจิตกาธารไปประดิษฐานไว้และต่อมาจึงสร้างกุญจุกเจตีย์ครอบไว้

๓. พระเชมเถระเจ้า รับเอาพระเชี้ยวแก้วข้างซ้าย

๔. โทณพราหมณ์ ระวังการทะเลาะของกษัตริย์ ทั้ง ๘ นคร ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากการแย่งพระสรีรธาตุของพระพุทธเจ้า จึงได้แบ่งพระสรีรธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่าๆกัน แล้วแจกให้แก่กษัตริย์ทั้ง ๘ นคร ซึ่งต่างก็ได้สร้างพระเจตีย์บรรจุพระสรีริกธาตุไว้บูชาในนครของตน

๕. พระเชี้ยวแก้วองค์หนึ่ง ท้าวสักกเทวราชทรงรับไป องค์หนึ่งกษัตริย์คันธารรัฐทรงรับไป องค์หนึ่งพระยานาคราชทรงรับไปเพื่อสักการบูชา^๗

พระเชี้ยวแก้วซึ่งพระเชมเถระเจ้ารับไว้ (น่าจะเป็นเบื้องต่ำข้างซ้าย วามทนต์ธาตุ) ได้นำมาถวายแก่พระเจ้าพรหมทัต กษัตริย์นครทันทบุรี แคว้นกลิงคะ ซึ่งพระองค์ก็ได้สร้างพระสถูปสำหรับประดิษฐานพระทนต์ธาตุและในคัมภีร์ทฐาธาตวงศ์นี้ได้กล่าวถึงการเสด็จไปประดิษฐานในลังกาทวีป ตามเนื้อเรื่องสังเขปที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

สรุป

คัมภีร์อุปวงศ์ได้กล่าวถึงพระสถูป ๑๐ องค์ และ อัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้มีพระชนม์ยืนนาน ย่อมติดเป็นแท่งเดียวกันเหมือนกับแท่งทองคำ ส่วนพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันได้ทรงดำริว่า พระองค์มีชีวิตอยู่ไม่นานก็จะปรินิพพาน ศาสนาของพระองค์ยังไม่แพร่หลายไปในที่ทั้งปวง เพราะฉะนั้นแม้เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ประชาชนที่นำธาตุของพระองค์แม้เพียงเท่าเมล็ดพันธ์

^๖ พระธรรมกิตติ, คัมภีร์ทฐาธาตวงศ์, หน้า ๒๔-๒๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖-๒๘.

ผักกาดไปก่อเจดีย์ไว้บูชาในที่อยู่ของตนแล้วก็จะไปเกิดในสวรรค์ในภายภาคหน้าได้ จึงทรงอธิษฐานให้พระบรมธาตุกระจัดกระจายไปในที่ต่างๆ

ส่วนคัมภีร์ทราฐาธาตุวงศ์ มีความสำคัญที่มีส่วนให้ทราบประวัติศาสตร์ทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการบันทึกข้อมูลทางประวัติศาสตร์และเหตุการณ์ของบ้านเมือง รวมทั้งช่วยให้ทราบว่าพระเชี้ยวแก้วข้างซ้ายของพระพุทธองค์ ได้ถูกอัญเชิญนำมาสู่ลังกาในปีที่ ๙ แห่งรัชสมัยของพระเจ้าศรีเมฆวรรณ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามหาทิสเสนะ ถือว่าเป็นพระบรมธาตุที่สำคัญและมีค่าที่สุด

ดังนั้น ผู้ที่หวังจะขึ้นครองราชย์สมบัติ จะต้องมีการบูชาพระบรมธาตุนี้ไว้ครอบครอง เพราะผู้ที่มีการบูชาพระบรมธาตุเท่านี้จึงจะได้รับการสนับสนุนจากมหาชน และในบางครั้งก่อให้เกิดความยุ่งยากภายในบ้านเมือง ดังข้อความบางตอนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทราฐาธาตุวงศ์ ว่า ก่อนที่พระทันตธาตุนี้จะมาสู่ลังกาได้มีการต่อสู้กันระหว่างกษัตริย์ทั้งหลายในอินเดีย เพื่อหวังจะยึดเอาพระทันตธาตุไว้เป็นพระคู่บารมีของตนเอง

๒.๑.๒ คติการบูชาพระบรมสารีริกธาตุและการสร้างพระสถูป

คติการบูชาพระบรมสารีริกธาตุได้สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล การบูชาจะแยกออกเป็น “อามิสบูชา” คือการบูชาด้วยดอกไม้ ธูป เทียนและเครื่องหอมต่างๆ และ “การปฏิบัติบูชา” คือการเจริญจิตภาวนาซึ่งการปฏิบัติบูชานี้เป็นการบูชาที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญ^๘

๑. อามิสบูชา หมายถึงการบูชาด้วยเครื่องสักการะบูชาที่เป็นวัตถุสิ่งของ เช่น การถวายดอกไม้ธูปเทียน เป็นเครื่องสักการะบูชาพระรัตนตรัยการถวายเครื่องไทยธรรมหรือปัจจัย ๔ เป็นการอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์ หรือแม้กระทั่งพุทธศาสนิกชนได้จัดสร้างถาวรวัตถุเป็นพุทธศาสนิกชน เช่น สร้างพระอุโบสถ วิหาร ศาลาการเปรียญและกุฏิสงฆ์ เป็นต้น ทั้งนี้เป็นการบูชาพระรัตนตรัยด้วยอามิสบูชาเหมือนกัน

การบูชานั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตรพอสรุปความได้ว่าครั้งนั้นพระพุทธเจ้าตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาแล้วตรัสว่า “อานนท์ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบาน สะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดอกมณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต จุรณแห่ง จันทรอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลง ในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านั้นก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นภิกษุภิกษุณีอุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือบูชา นอบน้อม ด้วยการบูชาอย่าง ยอดเยี่ยม

^๘ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๕๗/๑๒๔.

ฉะนั้น อานนท์เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่” อานนท์เธอทั้งหลายพึง สำเหนียกอย่างนี้แล”^๙

สรุปได้ว่า อามิสบูชา คือ การบูชาด้วยดอกไม้ ธูปเทียน ของหอม และปัจจัย ๔ ต่อ ปุชนียบุคคล ปุชนียสถานและปุชนียวัตถุ ได้แก่พระธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุก็ดี พระธาตุต่างๆ ก็ดี ย่อมเป็นมหรณพ คือให้ผลเป็นความเจริญรุ่งเรืองและสันติสุขทั้งระดับโลกียสุข และโลกุตตรสุข อย่างนับประมาณมิได้ ดังตัวอย่าง เช่น พระธาตุปูชาเถระ พระเถระผู้บูชาพระธาตุของพระพุทธเจ้าสิทธัตถะ ความว่าเมื่อพระโลกนาถพระนามว่า สิทธัตถะ ผู้สูงกว่าพระนเรศวรเจตปรินิพพานแล้วเราได้พระธาตุองค์หนึ่ง ของพระผู้มีพระภาคจอมสัตว์ ผู้คงที่ เราเก็บพระธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์นั้นไว้บูชาตลอด ๕ ปี ด้วยการบูชาเช่นนี้ เราไม่รู้สึกทุกข์เลย นี่เป็นผลเพราะบำรุงพระธาตุ คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เราทำให้แจ้งชัดแล้ว พระพุทธศาสนาเราได้ทำเสร็จแล้ว ดังนี้”^{๑๐}

ในหนังสือมัจฉัตถกัมปที่ ภาค ๑ พระสิริมังคลาจารย์ได้รวบรวมคำสอนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเรื่องการบูชาว่า อามิสบูชาจึงมีผลมาถึงเพียงนี้ มิจำต้องกล่าวถึงปฏิบัติบูชา เพราะผู้ใดบูชาตถาคตด้วยการถึงสรณะรับศีล สมาทานอุโบสถศีล ใครจะสามารถพรรณนาผลของการบูชาของกุศลบุตรนั้นชื่อว่าบูชาตถาคตอย่างยิ่งยวด แท้จริงเมื่อครั้งที่พระตถาคตเจ้าบรรทมทอดพระเนตรดูมหาสักการะ ที่พุทธบริษัทตั้งแต่พื้นปฐพีจนถึงของจักรวาล ตั้งแต่ขอบจักรวาลจนถึงพรหมโลก ทำสักการะเราด้วยความพยายามอย่างยิ่งใหญ่แล้วทรงแสดงสักการะนั้นแด่พระอานนท์แล้วตรัสว่า “อานนท์ บริษัทชื่อว่า สักการะ เคารพ นับถือ บูชา นบนอบ ด้วยสักการะเนื่องเหล่านี้ก็หาไม่ พระองค์ตรัสรู้แล้ว เรามิได้ทำการหมอบกราบแทบบาทมูลของพระพุทธเจ้าที่ปึงกรแล้วทำอภินิหารีย์ เพื่อต้องการมาลาของหอม ดนตรี และสังคีตก็หาไม่ เรามิได้บำเพ็ญบารมีเพื่อสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงไม่เป็นผู้ที่บูชาบูชาด้วยเหตุนี้เลยที่ตรัสอย่างนี้เพราะประสงค์ความตั้งใจมั่นแห่งพระศาสนา ก็ถ้าพระองค์ไม่ทรงคัดค้านอย่างนั้น ต่อในอนาคตพวกภิกษุจะไม่รักษาศีลไม่เจริญสมาธิให้เต็มที่ จักมีแต่ชักชวนอุปัฏฐากของตนทำอามิสบูชา เพราะอามิสบูชาไม่อาจดำรงพระศาสนาได้แม้เนื่องต้มข้าวยาคุถึงวิหาร หรือเจดีย์ ก็ไม่อาจดำรงพระศาสนาไว้ได้ ผู้ทำได้เฉพาะอานิสสงส์เท่านั้น ส่วนสัมมาปฏิบัติเป็นการปฏิบัติที่สมควรด้วย ฉะนั้นจึงทรงคัดค้านอามิสบูชาแล้วทรงอนุญาตปฏิบัติบูชาจึงตรัสว่า อานนท์ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จะเป็นใครก็ตามถ้าปฏิบัติธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรม ชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชาตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง ฉะนั้น อานนท์ เธอทั้งหลายจงปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมเถิด”^{๑๑}

^๙ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๙/๑๔๘.

^{๑๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๓-๒๖/๔๑๑-๔๑๒.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๙/๑๔๘.

๒. ปฏิบัติบูชา คือการบูชาด้วยการปฏิบัติ หมายถึงการปฏิบัติตามคำสอนของบุคคลที่เราเคารพนับถือ ในที่นี้หมายถึง พระพุทธเจ้า พระสงฆ์สาวก ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ

การปฏิบัติบูชา ในอรรถกถาหมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า การปฏิบัติธรรมสมควรแก่โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ชื่อว่าปฏิบัติสมควรแก่ธรรมโดยความได้แก่ บัญญัติทางมารยาทคือศีล การสมาทานธุดงค์ สัมมาปฏิบัติจนถึงโคตรภูญาณ ใครปฏิบัติได้พระองค์ตรัสว่าเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง เพราะฉะนั้นบรรพชิตผู้ล่วงละเมิดอการวะ ๖ เลี้ยงชีวิตด้วยการแสวงหาที่ไม่เหมาะสม หาชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ ส่วนบรรพชิตผู้ไม่ละเมิดสิกขาบท เลี้ยงชีพโดยชอบ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม ส่วนผู้ทำเวร ๕ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ไม่ชื่อว่าปฏิบัติสมควรแก่ธรรม ส่วนผู้ใดถึงสรณะ รักษาศีล รักษาอุโบสถเดือนละ ๘ ครั้ง ให้ทานทำการบูชาด้วยของหอม ด้วยระเบียบดอกไม้ บำรุงมารดาบิดาและสมณชีพราหมณ์ผู้ทรงธรรมชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม และทรงตรัสอีกว่า ธรรมดว่าการบูชาที่ไม่อิงอาภิส ย่อมจะสามารถดำรงพระศาสนาไว้ได้ เพราะว่าบริษัท ๔ นี้ยังบูชาอยู่ด้วยการปฏิบัติบูชานี้ ศาสนาก็จะรุ่งเรือง ดุจพระจันทร์เต็มดวงกลางท้องฟ้าฉะนั้น แม้ว่าในกาลก่อนพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็สรรเสริญปฏิบัติบูชาเหมือนกัน ^{๑๒}

ปฏิบัติบูชา เป็นการบูชาที่พระพุทธองค์ทรงยกย่องว่า เป็นการบูชาพระตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการเจริญภาวนา ขัดเกลาจิตใจให้ใสสะอาด บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสอาสวะ ทั้งปวง ทำให้เห็นประโยชน์ของกุศลทุกประการ เช่นการศึกษาพระธรรมคำสอนให้เข้าใจ การสำรวมกาย วาจา ใจ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น รักษาอุโบสถศีล การเจริญเมตตา การระลึกถึงสภาพธรรมที่ปรากฏ เช่น ธรรม ๓ ^{๑๓} ซึ่งได้แก่

กุศลกรรม คือ ธรรมที่เป็นกุศล เป็นสภาวะที่ฉลาด ดีงาม เอื้อต่อสุขภาพจิต เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ได้แก่ กุศลมูล ๓ คือกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

อกุศลกรรม คือ ธรรมที่เป็นอกุศล สภาวะที่ตรงข้ามกับกุศล ได้แก่อกุศลมูล ๓ และกิเลส อันมีฐานเดียวกับอกุศลมูล ได้แก่ กายกรรม วจีกรรมและมโนกรรมที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน

อัพยากรธรรม คือ ธรรมที่มีสภาวะเป็นกลางๆ ซ้ำขาดลงมิได้ว่า เป็นกุศลหรืออกุศล ได้แก่ นามขันธ์ ๔ ที่เป็นวิบากแห่งกุศลและอกุศล เป็นกามาวจรก็ตาม รูปาวจรก็ตาม อรูปาวจรก็ตาม โลกุตตระก็ตาม ธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยา มิใช่กุศล มิใช่อกุศล มิใช่วิบากแห่งกรรม กล่าวอย่างสั้นคือ วิบากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยากรในภูมิ ๓ รูปและ นิพพาน

ปฏิบัติบูชา ทำให้เกิดความรอบรู้ เข้าใจ รู้ซึ่งถึงปัญญา ๓ ได้แก่

^{๑๒} พระศรีมิ่งคลาจารย์, มงคลทีปนิ เล่ม ๑, แปลโดย ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสนา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๙๒.

จันทมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด พิจารณา ปัญญาสืบแต่โยโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง โยโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแยกกาย การคิด พิจารณาอย่างละเอียด ถี่ถ้วนและลึกซึ้ง การคิดที่ถูกต้อง มีระเบียบ มีเหตุผลและสร้างสรรค์ มี ๑๐ วิธี กล่าวโดยสรุปได้แก่ คิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คิดแบบสามัญลักษณะ คิดแบบอริยสัจ คิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คิดแบบเห็นคุณ โทษและทางออก คิดแบบคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม คิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม คิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คิดแบบวิภาษวาท ซึ่งการคิดทั้ง ๑๐ วิธีที่กล่าวมาสรุปได้สั้นๆ คือ การคิดที่เป็นระเบียบ คิดถูกต้อง คิดเป็นเหตุเป็นผล คิดให้เกิดการกระทำที่เป็นกุศล

สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการสดับ เล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ปรโตโฆสะ หมายถึงปัญญาที่เกิดจากความรัก ความปรารถนาดี จากคนที่มีปัญญา มีคุณธรรมคือกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรในทางธรรมต้องเป็นผู้ชี้ให้เห็นปัญญา สร้างศรัทธา ทำให้เกิดโยโสมนสิการ ซึ่งจะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง

ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ สืบเนื่องมาจากจันทมยปัญญา และสุตมยปัญญาแล้วหมั่นมนสิการในสภาวะธรรมต่างๆ

การสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุ ตลอดจนเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้นย่อมได้อานิสงส์เป็นอนุสสติ ๑๐ ได้แก่

- ๑) พุทธานุสสติ ได้ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
- ๒) ธัมมานุสสติ ได้ระลึกถึงคุณของพระธรรม
- ๓) สังฆานุสสติ ได้ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์
- ๔) สีลानุสสติ ได้ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา
- ๕) จาคานุสสติ ได้ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว
- ๖) เทวदानุสสติ ได้ระลึกถึงธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา
- ๗) มรณานุสสติ ได้ระลึกถึงความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา
- ๘) กายคตานุสสติ ได้ระลึกถึงร่างกายให้เห็นว่าไม่งาม
- ๙) อานาปานานุสสติ ได้ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก
- ๑๐) ได้ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบระงับกิเลสและความทุกข์ คือพระนิพพาน

การสร้างพระสถูปเจดีย์ ย่อมให้ความรู้สึกลาบปลื้ม ปิติ แก่คนไทย เจดีย์เป็นสัญลักษณ์บ่งบอกถึงความยิ่งใหญ่ ผู้ประสงฆ์บุญก็ได้ความรู้สึกลึกซึ้งที่เป็นบุญพิเศษ ความจริง เจดีย์เป็นวัตถุธรรมดาชนิดหนึ่ง เป็นหิน ปูน ทราย อิฐ แต่เมื่อก่อให้เป็นรูปร่างเสร็จแล้ว กลับให้ความรู้สึกลึกซึ้งไม่ธรรมดา เพราะถือว่าเป็นศาสนวัตถุที่มีส่วนของพระวรกายขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบรรจุอยู่ อานิสงส์ของการสร้างเจดีย์ถวายเป็นพุทธานุชา ย่อมถึงพร้อมด้วยร่างกายแข็งแรง สมส่วน สวยงาม ผิวพรรณงาม ไม่เจ็บป่วยไม่เป็นโรคภัย มีวาจาไพเราะน่าฟังและถึงพร้อมด้วยทรัพย์สมบัติ คือความเป็นผู้มีทรัพย์มาก มีกัลยาณมิตร เจริญผลลาภในศาสตร์ทั้งปวง เมื่อละจากโลกไปย่อมเข้าถึงสุคติ

โลกสวรรค์และย่อมเป็นไปเพื่อเหตุปัจจัยในการบรรลุมรรคผลนิพพานทั้งในชาตินี้และชาติต่อไป

พระพุทธศาสนา ให้ความสำคัญแก่จิตใจ นั่นคือให้ความสำคัญแก่ความรู้สึก เมื่อจิตใจรวมอยู่ที่ใด ความศักดิ์สิทธิ์ก็รวมที่นั่น ข้อสำคัญที่สุดคือการรวมจิตใจ รวมพลังศรัทธา จุดเด่นของเจดีย์คือเป็นที่รวมพลังศรัทธา รวมพลังจิตใจ รวมพลังศักดิ์สิทธิ์ เจดีย์ถือเป็นสิ่งดึงดูดใจที่ดีที่สุดของสังคมไทย วัดที่มีคนหลังไปไปรวมกันกราบไหว้บูชาไม่ขาดสายนั้น ล้วนมีเจดีย์เป็นศูนย์รวมจิตใจทั้งสิ้น ในเมืองไทย พุทธศาสนิกชนได้เห็นเจดีย์ก็มีความชื่นใจ พยุงศรัทธาไว้ได้ ข้อสังเกตสำคัญอย่างยิ่ง คือเจดีย์เป็นจุดเชื่อมหรือจุดลดช่องว่างระหว่างสังคมพระกับสังคมฆราวาสให้ห่างกันน้อยลง โดยอาศัยเจดีย์เป็นที่บูชาสักการะ ทำให้รู้สึกว่าตัวเองยังเป็นพุทธศาสนิกชนที่ได้อยู่ เจดีย์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่กับสังคมไทย เป็นศูนย์รวมแห่งคุณความดีหลายประการ เช่น

๑) บรรพบุรุษ คนโบราณนิยมที่จะสร้างเจดีย์เพื่อบรรจุอัฐิธาตุของบรรพบุรุษ ในเจดีย์จึงมีบรรพบุรุษสถิตอยู่ แม้จะเป็นเพียงชิ้นส่วนกระดูก แต่ให้ความอบอุ่นแก่ลูกหลานได้

๒) กตัญญูตเวทิตาธรรม คนไทยสำนึกในคุณความดีของบรรพบุรุษ จึงสร้างเจดีย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ แม้ท่านเหล่านั้นจะเสียชีวิตไปแล้ว ลูกหลานก็ยังอยากที่จะยกย่องเชิดชู ประกาศคุณความดีของตนให้โลกรู้ เป็นการแสดงกตัญญูตเวทิตาธรรม

๓) ศรัทธา เจดีย์ที่สำคัญในประเทศไทยล้วนมีพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบรรจุอยู่ หรือมีพระบรมธาตุ พระธาตุบรรจุอยู่ เช่น เจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ พระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ พระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม พระบรมธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช พระธาตุ (เจดีย์) เหล่านี้ เป็นศูนย์รวมศรัทธามหาศาลของมหาชนทุกสารทิศ หลังไหลมารวมกันบูชาสักการะไม่ขาดสาย

เจดีย์ถือเป็นแดนศักดิ์สิทธิ์ ประเพณีการสร้างเจดีย์นี้ ถือเป็นความชาญฉลาดของบรรพบุรุษไทยที่จะสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีไทยสู่ลูกหลานชั่วกัลป์ เป็นมรดกตกทอดสืบเนื่องไปในอนาคต เจดีย์แสดงถึงความเป็นไทย เป็นปูชนียสถานเป็นมิ่งขวัญคู่บ้านคู่เมือง เป็นที่กราบไหว้บูชาของพุทธมามกะ บ่งบอกถึงความรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาและจิตใจของคนไทย

การบูชาเจดีย์มีอันสูงสุด พระเจ้าอโศกธรรมราชาได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ๘ หมื่น ๔ พันองค์ในพื้นที่แผ่นดินชมพูทวีปเพราะมีศรัทธาว่า พระสถูปทั้งปวงนั้น เป็นประดุจดวงประทีปดวงเดียวของชาวโลก เป็นปูชนียสถานที่จะนำสรรพสัตว์ไปสู่สวรรค์นิพพาน ควรที่สาธุชนจะละการงานอื่น มากราบไหว้บูชา

ประเทศไทยในสมัยโบราณรับพระพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในการดำเนินชีวิต จึงมีคติความเชื่อพระบรมสารีริกธาตุ อัฐิธาตุของพระอรหันต์ อัฐิธาตุของพระที่ได้รับการนับถือจากประชาชน พระพุทธรูปและรูปเหมือนของพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงด้านการปฏิบัติธรรม จึงเกิดเป็นศรัทธาในการสร้างสถูปหรือเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุ เจดีย์ต่างๆเพื่อเป็นที่เคารพกราบไหว้ของศาสนิกชน

การสร้างพระเจดีย์นั้นมีความเชื่อสืบเนื่องกันมาว่าสามารถก่อให้เกิดกระแสบุญต่อเนื่องเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต อีกทั้งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองซึ่งเห็นได้จาก

๑) เจดีย์เป็นสัญลักษณ์ที่ครอบคลุมทั้งหมดของพุทธปรัชญา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปรัชญาที่สามารถเข้าถึงและสัมผัสได้จริงด้วยการปฏิบัติสมาธิ ภาวนา เจดีย์นัยหนึ่งคือการจำลองนามธรรมให้เป็นรูปธรรม เมื่อเห็นเจดีย์ก็ระลึกได้ถึงความไม่เที่ยง นึกถึงพระพุทธองค์ พระธรรมคำสอน การปฏิบัติทำให้เกิดความเข้าใจในพระพุทธปรัชญาสร้างกำลังใจที่จะรักษาความดีงาม ความถูกต้อง ความจริงของพระพุทธศาสนาเมื่อพุทธศาสนิกชนได้มาสักการะเจดีย์ก็ได้มาทำทาน รักษาศีล ภาวนา นั่งสมาธิก็คือการบำรุง ส่งเสริม สืบทอดพุทธศาสนาเป็นการสร้างกระแสแห่งการทำดีเป็นมงคลต่อชีวิต

๒) พระบรมธาตุนั้นคือส่วนที่คงอยู่อย่างป็นรูปธรรมที่สุดจากบุคคลอันเป็นที่เคารพ

พระบรมธาตุเป็นสิ่งที่เข้าถึงจิตใจและการยอมรับของคนที่เชื่อถือได้ง่ายที่สุดและเป็นสิ่งที่มีประวัติมาตั้งแต่การที่กษัตริย์และผู้คนจากหลายๆแคว้นต้องการได้ไปบูชากัน จนถึงกับต้องมีการแบ่งแยกให้ถูกต้อง เพื่อป้องกันการรบกวนแย่งชิงกัน มาจนถึงสมัยราวพุทธศตวรรษที่ ๗ อันเป็นเวลาทีที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก โปรดให้สร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นตามที่แตกต่างกัน เพื่อให้ผู้คนที่นับถือพุทธศาสนาได้กราบไหว้บูชา นับเป็นพระราชกรณียกิจของการเป็นพระธรรมิกราชาและพระจักรพรรดิราชโดยตรง เกิดเป็นแบบอย่างให้พระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาทรงดำเนินรอยตามในสมัยต่อมา^{๑๔}

๓) การอุปถัมภ์ค้ำชูของกษัตริย์ การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ให้คนกราบไหว้บูชา นับเป็นประเพณีของการประกาศพระองค์เป็นพระธรรมิกราชหรือพระจักรพรรดิราชโดยตรง

๔) การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นแต่ละท้องถิ่นนั้น มีความสำคัญทางสังคมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นทั้งสร้างชุมชนและสร้างสิ่งที่เป็นศูนย์กลางความเชื่อของท้องถิ่นด้วย เมื่อสร้างแล้วก็ต้องอุทิศผู้คนให้เป็นข้าพระธาตุและบรรดาสมบัติศฤงคาร ตลอดจนสัตว์พาหนะและเครื่องใช้ไม้อ้อยถวายแก่พระบรมธาตุ การอุทิศคนเพียงยี่สิบหรือสามสิบครอบครัวก็เท่ากับเกิดเป็นชุมชนขึ้นมาแล้ว ซึ่งผู้คนที่อุทิศให้เป็นข้าพระนั้น บางทีก็เป็นคนที่กวาดต้อนมาจากศึกสงคราม หรือไม่ก็เป็นพวกลี้ภัยทางการเมืองเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ล้วนเป็นคนที่มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมกับผู้คนในบ้านเมืองนั้นหรือในท้องถิ่นนั้นมาก่อน แต่เมื่ออยู่รวมกันไปก็กลายเป็นพวกเดียวกันในที่สุด ส่วนพระบรมธาตุนั้น เมื่อสร้างแล้วก็กลายเป็นที่สักการะรวมกันของคนในท้องถิ่นที่มีความหลากหลายในชาติพันธุ์ ซึ่งบางทีก็มีคนจากถิ่นอื่นๆพากันมากราบไหว้ด้วยในฤดูเทศกาล ทำให้เกิดการชุมนุมสังสรรค์กันทางวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่หลากหลายเหล่านั้น จากศัตรูมาเป็นมิตร จากคนต่างเผ่าต่าง

^{๑๔} ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๐.

พันธุ์ต่างท้องถิ่นมาเป็นพวกเดียวกัน รัฐเดียวกัน และภายใต้การปกครองของกษัตริย์องค์เดียวกัน ซึ่งก็มีผลนำไปสู่บูรณาการทางการเมืองโดยแท้

นอกจากพระบรมธาตุจะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นแก่บ้านเมืองหนึ่งหรือแคว้นหนึ่งแล้ว ยังมีศักยภาพในการสร้างความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและการเมืองระหว่างแคว้นต่อแคว้นหรือรัฐต่อรัฐอีกด้วย นั่นก็คือกษัตริย์หรือผู้นำจากแคว้นหนึ่งหรือเมืองหนึ่ง อาจแพร่พระพุทธศาสนาไปยังอีกแคว้นหนึ่ง ด้วยการส่งพระบรมธาตุไปให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นการสร้างไมตรีได้ ทำให้เกิดการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์และการรับประเพณีพิธีกรรมจากอีกเมืองหนึ่งมาปฏิบัติด้วย นับเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ง่ายแก่การยอมรับทั้งชนชั้นปกครองและพวกไพร่ฟ้าประชาชนด้วย เหตุนี้จึงมักพบรูปแบบทางศิลปกรรมของพระสถูปเจดีย์ตลอดจนลวดลายศิลปะที่เกี่ยวข้องจากเมืองหนึ่งแพร่ไปยังอีกเมืองหนึ่งได้

พระบรมสารีริกธาตุมีผลต่อวัฒนธรรมของพุทธศาสนิกชนชาวไทยอย่างมาก โดยมีประวัติศาสตร์สืบทอดมาอย่างยาวนาน ตั้งแต่ครั้งการเข้ามาของพุทธศาสนาจากชมพูทวีปสู่ดินแดนสยามประเทศที่รู้จักกันในสมัยนั้นว่า “สุวรรณภูมิประเทศ” และเราชาวพุทธก็ยึดถือปฏิบัติต่อพระบรมสารีริกธาตุอย่างดีเสมอมา ปรากฏหลักฐานทั้งเอกสารและโบราณสถาน โบราณวัตถุ มากมายที่ยังคงหลงเหลือร่องรอยแห่งความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา นอกจากนี้ชาวพุทธยังได้ถือเป็นประเพณีปฏิบัติสืบมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เนื่องจากความเชื่อที่ว่า การได้บูชาพระบรมสารีริกธาตุเปรียบได้กับการได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าต่อหน้าพระพักตร์นั่นเอง^{๑๕}

กล่าวโดยสรุปพระธาตุและพระบรมสารีริกธาตุ เป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสิ่งหนึ่งที่ผูกพันจิตใจพุทธศาสนิกชน คือ การเคารพบูชาสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถือเป็นสิ่งมงคลสูงสุดที่ผู้ได้พบเห็นจะเกิดความปิติยินดี ดุจได้เห็นองค์จริงของพระพุทธเจ้าเพื่อจะประกอบพิธีสมโภชบูชาให้เกิดสวัสดิมงคลแก่ตนเอง และครอบครัว รวมไปถึงญาติสนิทมิตรสหาย

พระบรมสารีริกธาตุเป็นปูชนียธาตุที่ทรงคุณค่าอย่างยิ่ง การที่พระบรมสารีริกธาตุยังปรากฏอยู่ในปัจจุบันทำให้เกิดความเชื่อมั่นว่า พระพุทธเจ้ายังอยู่ในโลกนี้ถึงแม้ว่าพระองค์จะเสด็จปรินิพพานไปแล้วกว่า ๒๕๐๐ ปี โดยถือเอาพระบรมสารีริกธาตุเป็นเสมือนตัวแทนของพระองค์ พระบรมสารีริกธาตุจึงเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธศาสนิกชน และช่วยให้การสืบทอดพระศาสนายาวนานมาจนถึงปัจจุบัน การสร้างพระธาตุเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้นพุทธศาสนิกชนเชื่อว่าจะนำความสุข ความเจริญ ความเป็นสิริมงคลมาสู่ชีวิต เป็นพุทธบูชาซึ่งเป็นมงคลสูงสุด โดยมีความเชื่อว่ามีเมื่อยตายไปแล้วย่อมไปสู่สุคติ สวรรค์ ได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุมรรคผลนิพพาน

^{๑๕} เชฎฐะ ธีรทินรัตน์, “พระบรมสารีริกธาตุมหาสถาน”, วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔๗.

๒.๑.๓ ความสำคัญของพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระบรมสารีริกธาตุและพระสกลเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้นกล่าวได้ว่าเป็นสื่อสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงให้ผู้ที่ได้มาสักการะบูชารำลึกถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนา เป็นสื่อทางจิตวิญญาณที่สร้างเสริมพลังศรัทธา เพราะเชื่อว่าพระพุทธรูปและพระธรรมคุณได้รวมอยู่ในพระบรมธาตุ ดังนั้นจึงประมวลความสำคัญได้ดังนี้

๑) ความสำคัญในฐานะเป็นปูชนียธาตุที่บังเกิดจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า

พระบรมสารีริกธาตุนั้น ชาวพุทธเชื่อว่าเป็นปูชนียธาตุที่ทรงค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งแห่งพระสรีระขององค์สมเด็จพระศาสดาเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ และด้วยความเชื่อในพุทธบารมี การสร้างพุทธเจดีย์จึงได้แรงบันดาลใจจาก

ก) ความเคารพ ศรัทธาในพระสัทธรรมคำสอนของพระพุทธองค์

ข) เป็นประหนึ่งตัวแทนของพระพุทธองค์เพื่อให้ชนทั้งหลายมีความรู้สึกว่าได้เฝ้าพระองค์จริงของพระศาสดา

ค) เป็นสิ่งเตือนใจให้ระลึกถึงพระพุทธองค์ เป็นขวัญกำลังใจว่ายังได้อยู่ใกล้ ยังได้เข้าถึงพระพุทธองค์

ง) เป็นกำลังใจว่าได้ปฏิบัติธรรม สวดมนต์อยู่เบื้องพระพักตร์ เชื่อมั่นว่าพระองค์ทรงรับรู้ในการกระทำ ในคำอธิษฐานเป็นเครื่องเตือนให้ทำความดี

ในความเป็นพระพุทธองค์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยสองกายสำคัญคือ พระรูปกายคือพระสรีระ พระวรกายหรือกายเนื้อของพระองค์ เช่น กายที่เป็นเจ้าชายสิทธัตถะของพระพุทธเจ้า เป็นกายที่สมบูรณ์ บริบูรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษหรือมหาบุรุษลักษณะ พระธรรมกายคือ กายภายในที่ประกอบด้วยธรรมหรือธรรมธาตุ เป็นกายตรัสรู้ เป็นกายที่ไม่เสื่อมคลายซ่อนอยู่ในกายเนื้อ เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุจึงเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธองค์ เพราะประกอบด้วยพระรูปกายคือพระบรมสารีริกธาตุและพระธรรมกายคือพระสูตรหรือพระคาถาที่จารึกหรือใส่ลงไปใต้พระบรมสารีริกธาตุ นัยของการปฏิบัติธรรม วิธีการปฏิบัติธรรม รวมทั้งความเชื่อในความดีความชั่ว ภพภูมิต่างๆ

ดังจะเห็นได้จากสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ขนานนามแคว้นแคว้นของพระองค์ว่า “จัมปุตวิภา” (JAMPUDWIPA) ซึ่งหมายถึงสภาวะของโลกธาตุ เมื่อแคว้นแคว้นอันยิ่งใหญ่ของพระองค์คือโลก การที่พระองค์จะทรงรักษาโลกด้วยพระพุทธศาสนาจึงเป็นไปได้โดยการสร้างพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ หน่วยพุทธเจดีย์ครอบคลุมแผ่นดินทั้งหมดของจัมปุตวิภา จึงเท่ากับมีความหมายว่าพระองค์ทรงเก็บโลกทั้งใบไว้ในอรัญญาของพระพุทธองค์ทั้งโดยพระสรีระและโดยพระธรรมคำสั่งสอน เช่นนี้เท่ากับพระเจ้าอโศกมหาราชได้กระทำสำเร็จตามมโนปณิธานในการอารักขาโลกให้ปลอดภัยด้วยพระสัทธรรม แผ่ขยายพระพุทธศาสนาให้กว้างไกลและสืบทอดพระศาสนาให้ยั่งยืน

เนื่องจากพระพุทธเจดีย์อยู่ ณ ที่ใดย่อมหมายความว่าพระพุทธศาสนาได้ไปรุ่งเรืองอยู่ ณ ที่นั้นและยังให้เกิดความผูกพันระหว่างคนกับพระพุทธศาสนาด้วยการบูชาเจดีย์ การสร้างเจดีย์ไปในดินแดนต่างๆ คือการนำพระพุทธศาสนาให้เข้าไปในที่นั้นๆ เจดีย์เดินทางไกลเท่าใด พระพุทธศาสนาก็เดินทางไกลไปได้เท่านั้น^{๑๖}

๒) ความสำคัญในฐานะเป็นสถานที่ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้ตามหลักธรรม

หลักธรรมสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้เสมอเรียกว่า พหุลาอนุศาสนี(คำสอนที่ตรัสบ่อยมาก) คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งในสุกสูตรมีกล่าวไว้ว่า หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ครึ่งหนึ่งสุกมานพได้ถามพระอานนท์ว่า ปกติพระพุทธเจ้าชื่นชมคุณค่าของหลักธรรมพวกไหน ทรงส่งเสริมให้หมู่ชนตั้งอยู่ในธรรมใด ซึ่งพระอานนท์ได้ตอบว่า พระองค์ตรัสชื่นชมคุณค่าของหลักธรรม ๓ หมวด คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และทรงส่งเสริมให้ประชาชนตั้งอยู่ในธรรม ๓ หมวดนั้น^{๑๗}

ปัจจุบันถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าได้ปรินิพพานไปแล้ว แต่พระพุทธศาสนามีได้สูญสิ้นไปด้วยพระธรรมวินัยยังคงอยู่ พระองค์ได้ตรัสไว้ดังใจความว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา แต่ผู้ใดใจมากด้วยกิเลส ไม่เห็นธรรม แม้จะเกาะชายสังฆาฏิติตตามเราไปตลอดเวลา ผู้นั้นกับเราก็คืออยู่ห่างไกลกัน^{๑๘} เพราะฉะนั้น การที่จะเห็นพระองค์อย่างแท้จริงคือการเห็นธรรมของพระองค์ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ารูปกายของพระองค์ได้จากไปแล้วแต่ธรรมกายยังคงอยู่ รูปกายของพระองค์เห็นได้ด้วยดวงตาเนื้อ แต่การเห็นพระองค์อย่างแท้จริงคือการเห็นพระธรรมกายด้วยปัญญา เจดีย์ในพระพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นก็เพื่อเป็นการระลึกถึงพระรูปกายของพระองค์เชื่อมโยงมายังพระธรรมกายที่ตรัสสอนไว้เพื่อให้เข้าใจหลักธรรมคำสอนอันจะเป็นการเข้าถึงธรรมกายของพระองค์ ซึ่งคำว่า รูปกายและธรรมกายนั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ดังนี้

“แต่คำว่ารูปกายและธรรมกาย” นั้นจะต้องทำความเข้าใจกันให้ชัดเจน

คำว่า กาย แปลว่า กอง คือที่ชุมนุมหรือที่ประชุม หมายความว่าเป็นที่มารวมกันของสิ่งต่างๆ เช่น รกกาย คือกองรถ พลกาย คือกองพลหรือกองทหาร เป็นต้น เพราะฉะนั้นรูปธรรมทั้งหลายมีธาตุต่างๆ อย่างที่เรียกกันว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ มาประชุมกันเข้าก็รวมเป็นกาย เรียกว่า รูปกาย

รูปกายคือกองแห่งรูป หรือที่ประชุมแห่งรูปธรรม มีดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้นมารวมกันอยู่

ส่วนธรรมกาย ก็คือกองแห่งธรรม หรือชุมนุมแห่งธรรม หรือชุมนุมแห่งธรรมหรือประชุมแห่งธรรมหรือที่มารวมกันของธรรมทั้งหลาย

^{๑๖} เกษมสุข ภมรสติย, เล่าเรื่องเจดีย์ เจดีย์ศึกษา (เล่มที่ ๒) อโศกธรรมราชา ผู้ทำให้พระพุทธศาสนาเจดีย์รุ่งเรือง, (กรุงเทพมหานคร: คณะทำงานบ้านมธุระ ฝ่ายผลิต, ๒๕๔๔), หน้า ๔๙-๕๒.

^{๑๗} ที.ส. (ไทย) ๙/๓๑๗.

^{๑๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๑๖, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๓๒.

พระพุทธเจ้านั้นด้วยพระรูปกายคือพระวรกายของพระองค์ที่ปรากฏอยู่คนทั้งหลายก็ได้เข้าไปเฝ้า ได้เข้าไปพบเห็น ได้ดู ได้ฟัง

ส่วนพระธรรมกายของพระองค์ ก็หมายความว่าพระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้ว พระองค์ก็ได้ค้นพบธรรมแล้ว พระองค์ก็ได้กลายเป็นที่ประชุมแห่งธรรม หรือที่ชุมนุมของธรรม เป็นที่ที่ธรรมทั้งหลายมากมายมารวมกันอยู่

เมื่อพระองค์แสดงธรรมที่ตรัสรู้นั้นออกไป พระองค์ก็กลายเป็นแหล่ง เป็นที่แปลงที่แหล่งไหล ที่เผยแพร่ออกไปแห่งธรรมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าจึงเป็นพระธรรมกาย^{๑๙} การมองเห็นธรรมกายด้วยปัญญาคือดวงตาเห็นธรรม คือธรรมจักขุ

ธรรมกายคือกองธรรม หรือชุมนุมแห่งธรรมนี้ ย่อมเกิดแก่บุคคลทุกคนที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจนกระทั่งตนเองเป็นที่ชุมนุมแห่งธรรมต่างๆ หมายความว่า ธรรมทั้งหลายคือ มรรค ผล นิพพาน มาประชุมหรือชุมนุมกันในตัว ด้วยดวงตา ปัญญาที่มองเห็นอริยสัจ ก็เกิดเป็นธรรมกายขึ้นในผู้นั้น^{๒๐}

เจตีย์ซึ่งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเป็นสถานที่ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้เพื่อพัฒนากาย จิต ปัญญา เชื่อมโยงมาจากศรัทธาที่มีต่อพระพุทธเจ้าและพระธรรมของพระองค์ จากศรัทธาอันจึงถือว่าพระบรมธาตุเป็นมงคลวัตถุสูงสุด การสักการบูชาทั้งอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา จึงเป็นการสร้างสมศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นการพัฒนาชีวิต พัฒนาคนและพัฒนาสังคม

๓) ความสำคัญในฐานะของการเป็นศาสนวัตถุที่เชื่อมโยงความเชื่อทางศาสนา ปรัชญา ศิลปวัฒนธรรม และวิถีชีวิตชุมชน

วิถีชีวิตของคนไทยผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับพระพุทธศาสนา ซึมแทรกผสมผสานอยู่ในแนวความคิด จิตใจและกิจกรรมแทบทุกก้าวของชีวิตโดยตลอดเวลายาวนานในทางจิตใจเห็นได้ชัดว่าหลักธรรมความประพฤติปฏิบัติการดำเนินชีวิตและกิจกรรมต่างๆ ทั้งในและเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา ได้หล่อหลอมชีวิตจิตใจและลักษณะนิสัยของคนไทยให้เป็นผู้มีจิตใจกว้างขวางและร่าเริงแจ่มใส ชอบเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แสดงความเป็นมิตร เข้ากับใครๆ ได้ง่ายยินดีในการให้และการแบ่งปัน พร้อมทั้งจะบริจาคและให้ความช่วยเหลืออย่างที่เป็นคนมีน้ำใจ อันเป็นเอกลักษณ์เด่นชัด ที่ชนต่างชาติมักสังเกตเห็นและประทับใจ จนตั้งสมญาเมืองไทยว่าเป็นดินแดนแห่งความยิ้มแย้มหรือสยามเมืองยิ้มประเพณีและพิธีการต่างๆ ในวงจรชีวิตของแต่ละบุคคลก็ดี ในวงจรเวลาหรือฤดูกาลของสังคมหรือชุมชนก็ดี ล้วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยตลอด ถ้าไม่เป็นเรื่องของศาสนาหรือสืบเนื่องจากพระพุทธศาสนาโดยตรง ก็ต้องมีกิจกรรมตามคติความเชื่อหรือแนวปฏิบัติในพระพุทธศาสนาแทรกอยู่

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *จาริกบุญ จาริกธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗-๒๗๘.

ด้วย พุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานของทุนทางวัฒนธรรมของสังคมไทยที่เกี่ยวข้องกับคุณค่า ความรู้คู่ภูมิปัญญา และงานสร้างสรรค์อันเกิดจากการค้นคว้าและค้นพบโดยผู้ทรงความรู้ในท้องถิ่น รวมทั้งค่านิยมและความเชื่อที่ผูกพันสังคม ทำให้เกิดการจัดระเบียบของสังคมหรือสร้างกฎกติกาที่เป็นคุณต่อสังคมโดยรวม รวมถึงกิจกรรมการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง^{๒๑} ซึ่งความเชื่อความศรัทธาในพระพุทธศาสนาทำให้เกิดวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ จึงอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นต้นกำเนิดของวัฒนธรรมไทยด้านต่างๆ^{๒๒} ดังนี้

๓.๑ สถาบันกษัตริย์ ที่ได้รับการยกย่องว่า พระองค์เป็นยิ่งกว่ากษัตริย์ The King of The King โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราชพระองค์ทรงธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ เป็นต้น ทรงเป็นที่รู้จักไปทั่วโลก

๓.๒ อักษรไทย ก็ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา ก่อนที่พ่อขุนรามคำแหงจะทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นใช้นั้น พระองค์ทรงศึกษาเชี่ยวชาญภาษาบาลี สันสกฤต ขอม มอญมาก่อนซึ่งขอม และมอญดังกล่าวนี้ก็ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาคือพระไตรปิฎก

๓.๓ จิตใจแบบไทย คนไทยมีจิตใจโอบอ้อมอารี ชอบช่วยเหลือคนตกทุกข์ได้ยาก ชอบทำบุญให้ทาน เนื่องจากอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องมหาเวสสันดรชาดกที่ถ่ายทอดมาในรูปแบบเทศน์มหาชาติ

๓.๔ จรรยา มารยาทไทย ลักษณะเด่นคือเคารพผู้อาวุโส การกราบไหว้อ่อนน้อมถ่อมตน และการยิ้มแย้ม คนไทยถูกปลูกฝังนิสัยมาตั้งแต่เยาว์วัยในความเคารพผู้ใหญ่โดยได้รับแบบอย่างจากพ่อแม่โดยเฉพาะจากแม่ที่มีหน้าที่หลักในการอบรมสั่งสอนหรือทำให้ดูเป็นตัวอย่าง เช่น การใส่บาตรหน้าบ้านตอนเช้าหรือพาไปทำบุญที่วัด ฟังพระสงฆ์แสดงธรรมนอกจากนี้ยังได้รับการฝึกฝนเพิ่มเติมจากทางโรงเรียนเหล่านี้ล้วนเป็นวัฒนธรรมไทยที่ได้รับมาจากพระพุทธศาสนาจนเป็นที่ประทับใจแก่ชาวต่างชาติที่ได้พบเห็น ไทยจึงได้รัยสมญานามว่า สยามเมืองยิ้ม

๓.๕ การแต่งกายแบบไทย เรียบง่ายปกปิดมิดชิดของสงวนแม้จะมีแฟชั่นใหม่ๆ เข้ามาก็จะดัดแปลงให้เป็นไทยๆ ตามความเหมาะสมเรียกว่ามีจิตวิญญาณแห่งความละเอียดตามแบบชาวพุทธที่ได้รับการอบรมมา

๓.๖ ศิลปกรรมไทย มีความงดงามตามแบบไทยไม่ว่าจะเป็น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรศิลป์และประณีตศิลป์ รวมไปถึงนาฏศิลป์ไทย ดนตรีไทย เพลงไทย ลายไทย มวยไทย นับเป็น

^{๒๑} สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, “แนวทางการพัฒนาเพื่อใช้ประโยชน์จากทุนทางวัฒนธรรมในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ”, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๕๕), หน้า ๓. (เอกสารประกอบการสัมมนา)

^{๒๒} ประพันธ์ กุลวิจิณัย, ผศ., “ค้นหาอะไรในวันสงกรานต์”, **พุทธจักร**, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๔ (เมษายน ๒๕๕๐): ๑๕๔-๑๕๕.

ศิลปะความชำนาญด้านต่างๆ ของคนไทยที่คิดค้นมาจนเป็นของไทยปรากฏเด่นเป็นสง่าทำหายนายตาของนักท่องเที่ยวอยู่ในปัจจุบัน งานชิ้นเอกเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยแรงศรัทธาในพระพุทธศาสนา

๓.๗ วรรณคดีไทย นับเป็นงานสร้างสรรค์ด้านภาษาไทย ที่ประดิษฐ์ขึ้นจากความรู้ ความรู้สึกนึกคิดอย่างสร้างสรรค์ของบรรพบุรุษไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ นักปราชญ์ไทยที่สร้างสรรค์งานนั้นก็มีทั้งองค์พระมหากษัตริย์ ราชบัณฑิต ราษฎรทั่วไป รวมถึงพระสงฆ์ที่มีความเชี่ยวชาญชำนาญในแต่ละสาขา จนวรรณคดีไทยได้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปและบางเรื่องยังเป็นที่รู้จักกันไปทั่วโลกจนได้รับรางวัลจากองค์การสหประชาชาติ

๓.๘ ประเพณีไทย ได้แก่ วิถีชีวิตที่ปฏิบัติสืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ อันซึ่งเป็นที่ยอมรับกันแล้วว่าเหมาะกับสังคมไทย มีทั้งจารีตประเพณี ขนบธรรมเนียมประเพณี อันเป็นกฎระเบียบที่วางไว้ให้คน ในสังคมปฏิบัติ หากใครฝ่าฝืนกฎประเพณีก็จะมีบทลงโทษทั้งอย่างหนัก อย่างกลางและอย่างเบา โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นแม่แบบในการวางกฎ ระเบียบ เช่น ประเพณี การแต่งงาน การเกิด การศึกษาเล่าเรียน การทำมาหากิน การพักผ่อนและสุดท้าย การตาย สังคมไทยถูกวางกฎระเบียบเรียกว่า วัฒนธรรมประเพณีไทย ที่ได้รับการยอมรับโดยทั่วไป

๒.๑.๔ แนวคิดเรื่องสุคติ สวรรค์และการไหว้เจดีย์

ปัจจัยที่ทำให้เกิดความแตกต่างกันของมนุษย์นั้นชาวพุทธเชื่อว่าเป็นเรื่องของผลการกระทำดั้งเดิม เป็นกรรมที่ได้สร้างสะสมไว้มาแต่อดีตชาติสอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่ากรรมที่บุคคลทำลงไปแล้วไม่ว่าดีหรือชั่วย่อมก่อให้เกิดผลสมควรแก่เหตุเสมอ ดังมีคำกล่าวว่า กรรมเป็นเครื่องจำแนกสัตว์ให้ทราบและประณีต ความเชื่อในเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อเรื่องสุคติ สวรรค์และชีวิตหลังความตายแนวคิดเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อพุทธศาสนิกชนควบคู่ไปกับการประพฤติปฏิบัติ ทำความดีตามพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ความต้องการที่จะสร้างสมกุศลให้กับชีวิตในภพใหม่จึงเป็นแรงบันดาลใจให้หาวิธีที่จะสร้างกระแสบุญให้สูงสุด เข้าถึงธรรมของพระพุทธเจ้าให้ได้มากที่สุด

ส่วนหนึ่งที่พุทธศาสนิกชนได้ปฏิบัติคือการบูชาพระบรมธาตุและการสร้างพระสถูปเพราะมีความเชื่อว่าอันสงส์จากการไหว้พระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้นจะส่งผลให้เกิดในสวรรค์หรือสุคติภูมิ

แดนสวรรค์ หรือ สุคติภูมิ หมายถึง ดินแดนอันเป็นที่อยู่ ของสัตว์โลกผู้ทำกรรมดี ได้แก่ มนุษย์ภูมิ เทวภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ เป็นภูมิที่มีความสุขสบาย ตามสภาพของภูมินั้นๆ ด้วยอำนาจของกุศลที่ทำไว้ มากน้อยแตกต่างกันไป แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. กามสุคติภูมิ มี ๗ ภูมิ ได้แก่ มนุษย์ ๑ และ เทวดา ๖^{๒๓}

^{๒๓} ในแต่ละภูมิมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกที่ ๕.

๒. รูปาวจรภูมิ มี ๑๖ ภูมิ ได้แก่ รูปพรหม ๑๕ และอสังขยสัตตาพรหม ๑

๓. อรูปาวจรภูมิ มี ๔ ภูมิ ได้แก่ อรูปพรหม ๔

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับอานิสงส์การไหว้เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้หลายกรณี เช่น

“... ข้าพเจ้านั้นไหว้รัตนเจดีย์ซึ่งคลุมด้วยข่ายทองคำ แล้วได้ทำใจให้เลื่อมใสในพระสฤป ได้ชักชวนคนอื่นๆ ในการให้ทานนั้นว่า ขอเชิญท่านทั้งหลายบูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้ควรบูชา นั้น ด้วยการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างนี้ ท่านทั้งหลายจะละจากอภัพนี้แล้วจักไปสู่สวรรค์ ข้าพเจ้าได้ทำกุศลกรรมนั้นไว้เท่านี้ ตนเองจึงเสวยสุขอันเป็นทิพย์บันเทิงอยู่ในท่ามกลางหมู่เทวดาชั้นดาวดึงส์”^{๒๔}

การบูชาและทำความสะอาดเจดีย์ด้วยความเคารพก็มีอานิสงส์ส่งให้ดังนี้

“... พระเจดีย์ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ มีอยู่ในป่าใหญ่ซึ่งพลุกพล่านด้วยเนื้อร้าย ใครๆ ไม่อาจจะไปกราบไหว้พระเจดีย์ได้ พระเจดีย์ถูกหญ้าต้นไม้ และเถาวัลย์ปกคลุมจึงหักพังลง ครั้นนั้นข้าพเจ้าเป็นคนทำงานในป่าพร้อมบิดาและปู่ จึงได้เห็นพระสฤปหักพังรกรไปด้วยหญ้าและเถาวัลย์ในป่าใหญ่ ครั้นได้เห็นพระสฤปของพระพุทธเจ้าแล้ว ตั้งจิตเคารพไว้ว่า พระสฤปนี้ของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดหักพังอยู่ในป่า พระสฤปไม่มีอะไรบังแดดฝน ไม่อยู่ในที่เหมาะสมแก่คนที่รู้คุณและมีโชค เรายังไม่ได้ทำความสะอาดพระสฤปของพระพุทธเจ้า จะไม่ประกอบกรณงานอย่างอื่น ข้าพเจ้าแผ้วถางหญ้า ต้นไม้ และเถาวัลย์ที่พระเจดีย์เสร็จแล้ว คุณเข้าไหว้ตลบ ๘ ครั้งแล้วก็กลับไป ด้วยกุศลกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำไว้แล้วนั้นและด้วยการตั้งเจตจำนงไว้ ข้าพเจ้าจะร่างกายมนุษย์แล้วได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์”

ในเรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัศสปทศพลกล่าวไว้ดังนี้“บุญของบุคคลผู้บูชาผู้ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า หรือพระสาวก ผู้ก้าวพ้นธรรมเครื่องเนิ่นผู้ข้ามความโศกและความรำไรได้แล้วผู้คงที่ ผู้ดับกิเลสได้แล้ว ผู้ไม่มีภัยแต่ที่ไหน ใครๆ ไม่อาจนับได้ว่าบุญนี้มีประมาณเท่านี้ อานิสงส์แห่งการไหว้พระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระไตรปิฎกกล่าวว่า

“ข้าพเจ้านั้นไหว้รัตนเจดีย์ที่คลุมด้วยข่ายทองคำ แล้วได้ทำใจให้เลื่อมใสในพระสฤป ได้ชักชวนคนอื่นๆ ในการให้ทานนั้นว่า ขอเชิญท่านทั้งหลายบูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้ควรบูชา นั้น ด้วยการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างนี้ ท่านทั้งหลายจะละจากอภัพนี้แล้วจักไปสู่สวรรค์ ข้าพเจ้าได้ทำกุศลกรรมนั้นไว้เท่านี้ ตนเองจึงเสวยสุขอันเป็นทิพย์

^{๒๔} พ.ว. (ไทย) ๒๖/๑๒๐๕/๑๕๑.

บันเทิงอยู่ในท่ามกลางหมู่เทวดาชั้นดาวดึงส์” แม้แต่การทำความสะอาดเจดีย์ก็มีอานิสงส์ทำให้
 ผิพพรรณงดงามดังในคัมภีร์กล่าวว่า “เมื่อชาติปางก่อน ข้าพเจ้าเก็บใบโพธิ์ที่ถูกทิ้งไว้ที่ลาน
 พระเจดีย์ไปทิ้ง จึงได้คุณ ๒๐ ประการ ด้วยเดชแห่งกรรมนั้น เมื่อข้าพเจ้าเวียนวายตายเกิดอยู่
 ในภพน้อยภพใหญ่ ก็เวียนวายตายเกิดอยู่ใน ๒ ภพคือในภพเทวดาและภพมนุษย์ จุติจาก
 เทวโลกแล้วมาสู่ภพมนุษย์กัณเฑียรอยู่ใน ๒ ตระกูลคือ ตระกูลกษัตริย์และตระกูลพราหมณ์
 ข้าพเจ้ามีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีร่างกายสูงใหญ่ รูปร่าง สะอาดสะอ้าน สมบูรณ์ไม่
 บกพร่อง ข้าพเจ้าเกิดในภพใดภพหนึ่ง คือในเทวโลกหรือในมนุษยมีผิพพรรณดังทองคำ
 เหมือนทองคำที่นายช่างหลอมดีแล้ว”^{๒๕}

นอกจากในพระไตรปิฎกที่มีกล่าวไว้แล้ว แนวคิดเกี่ยวกับสுகติ สวรรค์ยังได้ปรากฏอยู่ใน
 สื่อต่างๆ เช่น จิตรกรรมฝาผนัง โบสถ์ วิหารต่างๆ หนังสือ วรรณคดี คำสอนของพระสงฆ์และ
 นักปราชญ์ต่างๆ

วรรณคดีที่สำคัญที่กล่าวถึงแนวคิดนี้คือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นวรรณคดีของไทยที่เก่าที่สุด
 พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๑๘๘๘ หลังจากที่พระองค์ได้รับการสถาปนา
 เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัยแล้ว ๖ ปี

ไตรภูมิภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วงนับเป็นวรรณคดีที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยตั้งแต่ยุค
 กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา トラบเท่าปัจจุบันเพราะได้รวบรวมคติความเชื่อทุกแง่มุมของทุกชั้นชน
 มาร้อยเรียงเป็นเรื่องให้อ่านเกิดความสลดหดหู่ใจ หวาดกลัวยำเกรงในการกระทำความผิด เกิดความรู้สึก
 ปิติยินดีในบุญกุศล มุ่งมั่นกระทำความดีความดีนานาประการ ไตรภูมิพระร่วงจึงเป็นทั้งคำสาปแช่งคนที่
 ทำบาปทุจริต และคำสอนสรรเสริญคนที่กระทำความดี เป็นกรอบของสังคมให้ประพฤติปฏิบัติตนให้
 ถูกทำนองคลองธรรม เป็นวรรณคดีที่ได้รับยกย่องว่าดีที่สุดในวรรณคดีสมัยสุโขทัย แสดงถึงปรัชญา
 แห่งพระบวรพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งซึ่งทั้งนี้ได้มีข้อสรุปอิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงที่มีต่อวิถีชีวิตการเวียน
 วายตายเกิดในสังสารวัฏดังนี้

๑. มีการเน้นย้ำลักษณะของชีวิตที่เป็นกระแสการเวียนวายตายเกิดในไตรภพ ซึ่งมีสภาพ
 ชีวิตสุขทุกข์ต่างกันไปตามกรรมที่บุคคลได้กระทำ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎแห่งกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๒. กรรมและผลของกรรม หรือการกระทำและผลของการกระทำที่มีผลต่อชีวิต ดีชั่ว สุข
 ทุกข์ของบุคคลเป็นสัจจะที่ครอบคลุมกระแสชีวิตในสังสารวัฏทุกชีวิตโดยไม่ยกเว้น

๓. ผลกรรมที่เกิดขึ้น นอกจากจะตกแก่บุคคลผู้กระทำแล้ว ยังมีผลต่อชุมชนและ
 สิ่งแวดล้อมด้วย

^{๒๕} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๙๕-๙๕.

๔. เมื่อชีวิตที่อยู่ในกระแสเวียนว่ายตายเกิด ย่อมเป็นไปตามกรรมและผลกรรมเช่นนั้น บุคคลพึงมีความเห็นถูกต้องในเรื่องผลบุญผลบาป มีสำนึกละอายชั่ว กลัวบาป และพากเพียรประพฤติแต่ความดี ละเว้นความชั่วในชีวิตปัจจุบัน เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่ดีเป็นสุข

๕. ชีวิตในกระแสการเวียนว่ายตายเกิดนี้ มีความไม่เที่ยง แปรปรวน เป็นทุกข์ไม่สมบูรณ์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตนเพราะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่มีสภาพไม่เที่ยงเป็นทุกข์และไม่มีตัวตนเช่นกัน เป็นชีวิตที่ “บัดเข้าบุญเข้าบาป บัดได้บัตเสีย...”

๖. การทำความดีละเว้นความชั่วเพื่อส่งผลกรรมยังให้เกิดมีชีวิตที่ดีเป็นสุขในกระแสสังสารวัฏในชาติต่อไปก็ได้การจะพัฒนาชีวิตจิตใจให้พ้นกระแสสังสารวัฏถึงพระนิพพานมหาอุดมก็ดี บุคคลย่อมกระทำได้โดยมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งสูงสุด เป็นแสงสว่างชี้ทางให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องตามธรรม

๗. เมื่อพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งประเสริฐสูงสุดถึงปานนี้ ผู้ซึ่งเกิดมารู้จักพระพุทธศาสนา จึงนับว่าเป็นผู้มีบุญคนเหล่านั้นจึงไม่ควรพลาดโอกาสในการเข้าถึงพระรัตนตรัย พึงพากเพียรปฏิบัติตามคำสอนในพระศาสนา เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่ปรารถนา ได้พบพระรัตนตรัยและพระพุทธศาสนาแม้ในชาติต่อไป จวบจนบรรลุมรรคธรรมคือพระนิพพาน^{๒๖}

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวถึงนรก สวรรค์ เช่น สฬายตนวรรค เล่มที่ ๑๘ เพียงเล่มเดียว กล่าวถึงนรก ๔๖ ครั้งและกล่าวถึงสวรรค์ ๗๕ ครั้ง กล่าวถึงบุคคลผู้ทำความชั่วและความดีที่ต้องไปเกิดหลังความตาย และกล่าวถึงนรก สวรรค์ที่เป็นภาวะทางจิตใจ^{๒๗}

ในทัศนะของพระพุทธศาสนา นรกและสวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในวัฏสงสารคือการเวียนว่ายตายเกิด ชีวิตมนุษย์เดินทางไปในสังสารวัฏ สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ เป็นของชั่วคราว มีหมุนขึ้นหมุนลงไปมาระหว่างนรกและสวรรค์ ด้วยผลกรรมที่กระทำ เกี่ยวกับเรื่องนี้พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึง นรก สวรรค์ในพระไตรปิฎก สรุปได้ดังนี้

๑) ตามคำสอนในพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษรตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี

๒) การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าในทางบวกหรือในทางลบ คือไม่ว่าในแง่มีหรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขั้นเชื่อว่ามีหรือเชื่อว่ามีเพราะทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามี และผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็ไม่รู้ที่มาที่ไปแห่งชีวิต ไม่ว่า

^{๒๖} สุภาพรณ ญ บางช้าง, รองศาสตราจารย์ ดร., พุทธธรรมที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓๗-๓๙.

^{๒๗} พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์), “นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๙๑-๙๒.

ของตนหรือผู้อื่น ต่างก็มีอดีตที่ดี รู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคต แม้เพียงว่า พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไร

๓) ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งที่เห็น ต้องดูด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่ลิ้ม ต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งที่เห็น ถึงจะใช้สืบทุและสืบลิ่นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยินจะใช้สืบทากับสืบลิ่นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ก็ไม่รู้กันบางอย่างที่แวมองเห็น สืบทาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างที่ยังค้างคาได้ยิน สืบทาคนรวมกันก็ไม่ได้ยิน เป็นต้น

การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมาเป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้ พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่มถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือกลัวว่าที่เห็นในสมาธิอาจเป็นการเอาอนิมิตหลอกตัวเอง ก็เลื่อนวิธีต่อไปพิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาคราวนี้ คนที่อยู่ ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้นจะรู้ว่าเกิดหรือไม่ ต้องพิสูจน์ด้วยการตายของใครคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขึ้นแสดงหลักฐานพยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างคนระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่างๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผลโดยหาความจริงอื่นมาเปรียบเทียบ อย่างเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้เห็นว่า น่าเชื่อบ้างหรือเชื่อมากขึ้น เป็นต้น ซึ่งรวมอยู่ในขั้นของความเชื่อเท่านั้น

๔) ไม่ว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ หรือจะพยายามพิสูจน์ให้กันและกันดูได้แค่ไหนก็ตาม สิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่มีใครหนีพ้นทุกคนต้องเกี่ยวข้อง และเป็นที่ยึดต่อกออกไปของชีวิตข้างหน้าที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อว่ามีนั้นด้วย ก็คือ ชีวิตขณะนี้ ที่มีอยู่แล้วนี้ ที่จะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างใดอย่างหนึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่ควรเอาใจใส่ให้มาก จึงได้แก่ชีวิตในปัจจุบัน และสำหรับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ สิ่งที่เป็นจุดสนใจกว่า และเป็นที่ยึดเกาะ จึงได้แก่ การปฏิบัติต่อชีวิตที่เป็นอยู่ นี้ว่าจะดำเนินชีวิตที่กำลังเป็นไปอยู่นี้อย่างไร จะใช้ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้อย่างไร เพื่อให้เป็นชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดี และเพื่อให้ชีวิตข้างหน้า ถ้ามี ก็มั่นใจได้ว่า จะสืบทอดออกไปเป็นชีวิตที่ดั่งงามด้วย หลักสำหรับวินิจฉัยในเรื่องนี้ อาจพูดอย่างสั้นๆ ได้แนวหนึ่งว่า ความเชื่อที่ถูกต้องเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าจะต้องเป็นความเชื่อที่มีลักษณะช่วยเสริมธรรมฉันทะให้เข้มแข็งแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นหากความเชื่อเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าอย่างใด ไม่ช่วยเสริมธรรมฉันทะ แต่กลับเป็นไปในทางส่งเสริมโลภะหรือตัณหาฝ่ายเดียว ก็พึงเข้าใจว่า ความเชื่ออย่างนั้น เป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อนและควรได้รับการแก้ไข”^{๒๘}

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), “กรรม นรก-สวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่ นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก ๑”, (ภาควิชาปรัชญาและศาสนา: วิทยาลัยครูสวนดุสิต, ๒๕๒๒), หน้า ๕๐-๕๒. (อัดสำเนา)

ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความสำคัญกับนรกสวรรค์ในปัจจุบัน ดังนี้

“เราไม่ได้พูดว่า ไม่มีนรก ไม่มีสวรรค์ หรือแม้แต่หลังจากตายแล้ว เราว่ามีทั้งสองอย่าง นรกสวรรค์ต่อตายแล้ว ก็ว่าไปตามเดิม ไม่ไปแต่ต้องเขา นรกสวรรค์ที่นี้และเดี๋ยวนี้ นี่ยืนยันมากให้ตรงตามพุทธประสงค์ นรกสวรรค์อยู่ที่อายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอันว่ามันมีนรกชนิดนี้ก็มี นรกสวรรค์ต่อตายแล้วไม่ได้ไปแต่ต้องเขา ไม่ได้ไปวิพากษ์วิจารณ์เขา ขอให้เก็บไว้ แต่ควบคุมได้ โดยที่จัดนรกสวรรค์เดี๋ยวนี้ให้ถูกต้อง มันควบคุมถึงไปได้ถึงสวรรค์ต่อตายแล้ว เป็นอันว่ามีนรกสวรรค์ทั้งสองชนิด ทั้งสองประเภท ไม่ได้ยกเลิกชนิดไหนเลยข้อที่พูดว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ เป็นสำนวนพูดให้เกิดความสนใจ นิพพานมีเมื่อจิตว่างจากกิเลส นี่มีหลักมีเกณฑ์ คือเป็นนิพพานตัวอย่าง คำว่า "นิพพาน" ที่เกี่ยวข้องกับจิตนั้นก็คือ จิตนั้นมันว่างจากกิเลส นี่พูดและยืนยันว่า พุด และจะพูดต่อไปว่า นิพพานตัวอย่างมีเมื่อจิตว่างจากกิเลส เป็นความดับแห่งกิเลส นี่เป็นนิพพานถ้าดับชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราว เรียกว่า ตถาคตนิพพาน หรือสมยวิมุตติ นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ ขอให้คอยสังเกต เมื่อจิตว่างจากกิเลสโดยเหตุใดๆ ก็ตาม แต่มันยังไม่ใช่นิพพานสมบูรณ์ หรือตลอดกาลหรือนิรันดร์ นิพพานชั่วขณะ เรียกว่า ตัวอย่างก็ได้ เมื่อใดจิตว่างจากกิเลสนะ รับรู้จักเสียเร็วๆ คอยเฝ้าจิตเมื่อไม่ปรุงเป็นกิเลส เป็นจิตเยือกเย็น เป็นนิพพานเพื่อจะได้เป็นตัวอย่าง แล้วจะได้ชอบใจ แล้วจะได้เป็นอุปนิสัยแก่พระนิพพานอันสูงสุด คือ นิพพานเต็มรูปแบบเราสนใจนิพพาน ตัวอย่างเล็กๆ น้อยๆ ในชีวิตประจำวันนี้ เพื่อทำให้คนไม่ต้องปวดหัว ไม่ต้องเป็นโรคประสาท ไร้เรื่อๆ จะเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานอันแท้จริงหรือสูงสุด ที่ว่าอยู่ที่นี้ เดี่ยวนี้ นิพพานตัวอย่างนั้นพูดจริง แล้วก็พูดต่อไปอีกด้วย พระนิพพานนี้แปลว่า เย็น เมื่อใดเป็นจิตเย็น เย็นนอกเย็นใจละก็เมื่อนั้น เป็นนิพพาน แต่คำว่า เย็น คำนี้ ก็พิเศษอีกแหละ กล่าว ผู้ถามคนนี่คงฟังไม่ถูก ผู้ถามรู้จักแต่เย็นที่คู่กับร้อน ถ้าร้อนก็ต้องเปิดพัดลม ถ้าเย็นถ้าหนาวก็ต้องห่มผ้า แต่มีความเย็น อีกชนิดหนึ่ง ซึ่งมีเมื่อไม่เย็นไม่ร้อน เมื่อไม่เย็นไม่ร้อนชนิดนี้จะเกิดความเย็นชนิดหนึ่งซึ่งเป็นนิพพาน เมื่อไม่รบกวนด้วยความเย็นหรือความร้อนในโลกนี้ มันก็มีความเย็นอย่างโลกุตระ เป็นนิพพาน ที่ใช้สอนกันในเบื้องต้นว่า เย็นคู่กับร้อน สุขคู่กับทุกข์ สุขที่คู่กับทุกข์ก็ยังเป็นทุกข์เย็นทั้งที่คู่กับร้อนมันก็ยังเป็นทุกข์ ต้องปิดทั้งไปให้หมดทั้งสุข ทั้งทุกข์ ทั้งอะไรทุกๆ คู่ จึงจะเป็นนิพพาน, กล่าวว่ จิตเย็นเป็นนิพพาน คือเย็นต่อเมื่อไม่มีทั้งร้อนและทั้งเย็นในความหมายของโลกๆ”^{๒๙}

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องสุขคติ สวรรค์และการไหว้เจดีย์ได้สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน ความต้องการที่ระลึกถึงภพความดีหรือเหตุในปัจจุบัน และเป็นปัจจัยส่งให้ไปสู่ภพภูมิที่ดีในชาติต่อไป เป็นแรงบันดาลใจไว้ให้ หรือที่จะเข้าถึงพระธรรม ซึ่งจากความเชื่อนี้จึงได้มีการสร้างเจดีย์ที่บรรจุ

^{๒๙} พุทธทาสภิกขุ, “ดอกโมกข์ ฉบับพิเศษ”, พุทธทาสภิกขุ, (พ.ศ. ๒๕๓๙): ๒๐๙-๒๑๐.

พระบรมสารีริกธาตุซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งศรัทธา เป็นที่ระลึกถึงแห่งพระกายรูป และพระธรรมกายของพระองค์ ซึ่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวถึงการสร้างและบูชาพระบรมสารีริกธาตุ และได้ยึดถือสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๒.๒ พระธาตุในตำนานอูรังคราตุ

ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยเป็นดินแดนที่มีประวัติการก่อตั้งถิ่นฐานต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน มีแหล่งโบราณสถานเป็นศูนย์รวมจิตใจ มีตำนานซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่หลายและเป็นที่เชื่อถือหลากหลายตำนาน ตำนานอูรังคราตุหรือตำนานพระธาตุพนมเป็นตำนานที่รู้จักกันแพร่หลายและได้รับความเชื่อถือเป็นตำนานของพระธาตุที่ศักดิ์สิทธิ์หลายองค์ เช่น พระธาตุพนมเป็นพระธาตุที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนหน้าอก พระธาตุเชิงชุมเป็นที่ประทับรอยพระบาทของอดีตพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์และพระศรีอารียเมตไตรซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าที่จะบังเกิดขึ้นในกาลนี้ อีกหนึ่งพระองค์ พระธาตุอิงฮังในแขวงสะหวันนะเขต สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ก็ได้กล่าวถึงการประทับพักที่ต้นรังของพระพุทธเจ้าและเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนกระดูกสันหลัง

ความสำคัญของตำนานอูรังคราตุมิได้เป็นเพียงเป็นตำนานที่มีเนื้อหาสาระของการเป็นตำนานประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม ที่เล่าเรื่องประวัติความเป็นมาของพระธาตุพนมที่ระบุว่ามียายุเก่าแก่มากที่สุดย้อนไปจนถึงสมัยต้นพุทธกาล เป็นพุทธสถานทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการเคารพศรัทธาจากมหาชนทั้งชาวไทยและชาวลาว ตลอดระยะเวลาอันยาวนานตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันเท่านั้น แต่ตำนานอูรังคราตุยังมีความสำคัญในฐานะของการเป็นตำนานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของสังคมที่เป็นรัฐโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสำคัญของพระธาตุในสถานะศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์จากมิติด้านสังคม วัฒนธรรม และยังเป็นตำนานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของผู้คนที่หลากหลายในบริเวณแหล่งชุมชนที่มีถิ่นที่อยู่อาศัย ในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งในส่วนที่เป็นดินแดน ลาว ไทย เวียดนาม กัมพูชา และครอบคลุมไปถึงดินแดนทางตอนใต้ของจีน

หนังสือเกี่ยวกับอูรังคราตุหรือประวัติพระธาตุพนมมีหลายสำนวน เช่น

เรื่องที่ ๑ คือ อูรังคราตุนั้น เปนคัมภีร์โบราณ มี ๗ ผูก แบ่งเปน ๓ หมวด คือ (ก) นครนิทาน กล่าวถึงประวัติบ้านเมือง ตลอดแม่น้ำลำคลองต่างๆ มีแม่น้ำโขง เปนตน (ข) อูรังคินิทาน กล่าวถึงประวัติพระบรมธาตุที่เรียกวาธาตุหัวอก จนถึงการนำมาบรรจุไว้ที่ภูกำพรา คือพระธาตุพนมนี้ (ค) ศาสนนิทาน กล่าวถึงเรื่องของพระพุทธศาสนา ความเปนไปของคณะสงฆ์ในยุคแรก สังเกตความตามเนื้อเรื่องแต่ต้น มาจนถึงบรรจุพระธาตุและหอมแซมบูรณะครั้งแรก สมัยพระยาสุมิตธรรมวงศา กล่าววา พระอรหันตทั้ง ๕ ที่มาเปนผู้ขอความอุปถัมภ์กรวมนงานสร้างเสริมพระธาตุในครั้งนั้นเอง เปนผู้แต่งไว้ครั้งแรก พระอรหันตมีชื่อทั้ง ๕ ดังปรากฏในตำนานนั้น เปนศิษย์ พระเถระทั้ง ๓ คือ พุทธ-

รักขิต ธรรมรักขิต สังฆรักขิต พระเถระทั้ง ๓ นี้เป็นศิษย์พระมหากัสสป เเถระที่มาบรรจุ พระอูรังคะธาตु เข้าใจวารวบรวมแต่งขึ้นต่อในรัชสมัยพระไชยเชษฐาธิราชผู้ย้ายเมืองหลวงอาณาจักรลาว ลานช้างจากเมืองเซาหรือชวาหรือเชียงตุง เชียงทอง (หลวงพระบาง) มาสร้างเวียงจันทน์เป็นนครหลวง หมดรัชกาลนั้นมาก็ไม่ปรากฏในเนื้อเรื่องว่าได้นับถือ

เรื่องที่ ๒ คือตำนานพระธาตุสังเขป เป็นหนังสือที่ยืมมาจากอูรังคะธาตुอีกครั้ง ฉบับนี้ได้บอกศักราชว่า “จำเดิมแต่พระพุทธเจ้ามีรพพานไปแล้ว ๘ ป ปลาย ๗ เดือน เดือน ๑๒ ขึ้นวันพุธ นักขัตติราชชื่อว่ากัตติกา ยามนั้นยังมีมหากัสสปเจ้า และพระอรหันต์ ๕๐๐ เป็นประธาน” กล่าวต่อจากอูรังคะธาตुเดิม มาจนถึงสมัยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กมรณภาพ ๒๐

เรื่องที่ ๓ อูรังคะนิทาน พระธรรมราชานุวัตร หรือพระเทพรัตนโมลี หรือพระพนมเจติยานุรักษ์ (แก้ว อุทุมมาลา) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมได้เลือกคัดจากอูรังคะธาตุเรื่องที่ ๑ และเรื่องที่ ๒ ประมวลลงไว้และได้ค้นเพิ่มเติมจากหลักฐานทางพงศาวดารบ้านเมืองในภาคอีสานและพงศาวดารลาวลานช้าง กล่าวต่อมาจนถึงยุคท่านพระครูศีลาภิรัตปกครองวัดพระธาตุพนมนี้^{๓๐}

ตำนานอูรังคะธาตुหรือตำนานพระธาตุพนมเป็นหนังสือที่เก่าแก่และเป็นเอกสารชั้นต้นที่สำคัญที่สุดเล่มหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พระธาตุหรือภูมิสถานสำคัญที่ปรากฏในตำนานอูรังคะธาตुได้แก่ พระธาตุพนม พระธาตุบังพวน พระธาตุเชิงชุม ภูฏเวียนบนภูพาน พระธาตุภูเพ็ก พระธาตุนารายณ์เจงเวง พระธาตุโพนจิกเวียงวัว พระพุทธบาทเวินปลา พระธาตุหล้าหนอง และพระธาตุอิงฮัง พระธาตุศรีโคตรบอง (ซึ่งพระธาตุสององค์นี้ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ของสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว)

หนังสืออูรังคะธาตุ ตำนานพระธาตุพนมนอกจากจะมีรูปแบบเป็นตำนานปรัมปรา (Myth) กล่าวถึงอภินิหารเหลือเชื่อ แต่ก็มีเค้าโครงทางด้านการแพร่หลายของพระพุทธศาสนา การสร้างเจดีย์พระธาตุพนม พระธาตุเชิงชุม พระธาตุอิงฮังและพุทธสถานอื่นๆ แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตวัฒนธรรม และศรัทธาของชุมชนที่มีต่อพระพุทธศาสนาผ่านศาสนวัตถุต่างๆ ในงานวิจัยนี้จะกล่าวถึงพระธาตุที่ปรากฏในตำนานอูรังคะธาตุ เพื่อนำมาเชื่อมโยงเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาตามตำนานอูรังคะธาตु ๓ พระธาตุคือ พระธาตุพนม พระธาตุเชิงชุม และพระธาตุอิงฮัง ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยสังเขปดังนี้

^{๓๐} อุทัย ภัทรสุข, “การศึกษาอิทธิพลของพระธาตุพนมที่มีต่อ ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๖๙-๗๐.

๒.๒.๑ พระธาตุพนม

ในตำนานพระธาตุพนมกล่าวไว้ว่า องค์พระธาตุพนมสร้างครั้งแรกในราว พ.ศ. ๘ ในสมัยอาณาจักรศรีโคตรบูรณกำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่ โดยท้าวพญาทั้ง ๕ อันมีพญาศรีโคตรบูร เป็นต้น และพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ อันมี พระมหากัสสปะเถระเป็นประมุข ลักษณะการก่อสร้างในสมัยแรกนั้นใช้ดินดิบก่อขึ้นเป็นรูปเตาสี่เหลี่ยมแล้วเผาให้สุกที่หลัง กว้างด้านละสองวาของพระมหากัสสปะ สูงสองวา ข้างในเป็นโพรง มีประตูเปิดทั้งสองด้าน เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ได้อัญเชิญพระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าที่พระมหากัสสปะเถระนำมาจากประเทศอินเดียประดิษฐานไว้ข้างในแล้วปิดประตูทั้งสองด้านแต่ยังปิดไม่สนิททีเดียว ยังเปิดให้คนเข้าไปสักการบูชาได้อยู่ บางโอกาสในตำนานพระธาตุพนมบอกว่า “ยังมีได้ฐานปนาให้สมบูรณ์” นี่ก็หมายความว่ายังมีได้ปิดประตูพระธาตุให้มิดชิดนั่นเอง พึงมาสถาปนาให้สมบูรณ์ในราว พ.ศ. ๕๐๐

ในส่วนของตำแหน่งการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้น ในครั้งแรก พระมหากัสสปะและท้าวพระยาทั้ง ๕ ได้บรรจุฝังไว้ในอุโมงค์ ดังปรากฏความในอรรถาธุนิทานว่า พระยาทั้ง ๕ สั่งให้คนทั้งหลายปั้นดินดิบ แม่พิมพ์ดินนั้นเอาฝ่ามือพระมหากัสสปะเป็นแบบกว้างยาว เมื่อปั้นดินดิบได้พอแล้ว พระยาสุวรรณภิงคารเริ่มขุดหลุมด้วยพระองค์เองก่อน ต่อจากนั้นพระยาจุฬณีพรหมทัต พระยาอินทปฐนคร พระยาคำแดง พระยานันทเสน จึงขุดตามลำดับอาวสุ ต่อจากนั้นก็เป็นเสนาอำมาตย์และประชาราษฎร์ทั้งหลายจึงได้ขุดต่อไป หลุมรานั้นลึก ๒ ศอก กว้าง ๒ วาของพระมหากัสสปะเถระเจ้าเท่ากันทั้ง ๔ ด้าน เมื่อขุดเสร็จแล้วก็เริ่มลงมือก่ออุโมงค์องค์ละด้าน ก่อนจะทรงก่อนั้นพระมหากัสสปะเถระเจ้าสั่งให้เอาไหน้ำใหม่มาตั้งไว้ด้านละลูก จารึกคาถามงคลโลกไสลงไว้ในไหทุกลูก แล้วสวดราหุลปริตรสูตร ให้พระยาสุวรรณภิงคารเป็นประธาน ทรงตักน้ำในไหนั้นประพรมอุโมงค์ให้ตลอดทั้ง ๔ ด้านโดยประทักษิณเวียน ๓ รอบ

พระยาจุฬณีพรหมทัตทรงตักเอาน้ำในไหประพรมด้านตะวันออก แล้วจึงก่อขึ้นในด้านนั้น พระยาอินทปฐนครทรงตักน้ำประพรมด้านใต้แล้วจึงก่อขึ้นในด้านนั้น พระยาคำแดงประพรมและก่ออุโมงค์ด้านตะวันตก พระยานันทเสนประพรมและก่อทางด้านเหนือ

ท้าวพระยาทั้ง ๕ พร้อมกันก่ออุโมงค์เป็นรูปเตาขึ้นไป ๔ เหลี่ยม สูงได้วาหนึ่งแล้วละไว้ พระยาสุวรรณภิงคารทรงก่อเป็นรูปฝ่าละมิดี ตลอดขึ้นไปจนถึงที่สุดยอดได้วาหนึ่งของพระมหากัสสปะเถระเจ้า แล้วทำประตูเตาฮ้างไว้ทั้ง ๔ ด้าน จึงให้เอาไม้จวง ไม้จันทน์ ไม้กระลาพัก ไม้คันธรส ไม้ชมพู ไม้นิโครธและไม้รัง มาทำเป็นพินเผา ๓ วัน ๓ คืน สุกดีแล้วให้ชนเอาหินหมากคอมกลางโคกที่เป็นมงคลมากกลบลงในหลุมนั้น

ท้าวพระยาทั้ง ๕ ได้ทรงบริจาคทรัพย์สิ่งของรอนบุงาไว้ในแต่ละด้านที่แต่ละองค์ทรงชุดอุโมงค์แล้วต่อจากนั้นพระมหากัสสปพร้อมด้วยพระอรหันต์ทั้งหลายและท้าวพระยาทั้ง ๕ จึงได้นำเอาพระอัฐิธาตุเข้าไปประดิษฐานไว้ในอุโมงค์นั้น^{๓๑}

องค์พระธาตุพนมได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์ในยุคต่อมาโดยลำดับดังนี้

๑) บูรณะครั้งที่ ๑ ในราว พ.ศ. ๕๐๐ โดยมีพระยาสุเมธธรรมวงศา แห่งเมืองมรุกขนคร และพระอรหันต์ ๕ องค์ เป็นประธาน ในการบูรณะครั้งนั้น ได้นำอิฐซึ่งเผาให้สุกดีแล้วมาก่อต่อเติมจากยอดพระธาตุองค์เดิมให้สูงขึ้นไปอีกประมาณ ๒๔ เมตร (สันนิษฐานดูตามลักษณะก้อนหินหลังจากพระธาตุได้หักพังลงแล้ว) แล้วอัญเชิญพระอัฐิธาตุออกจากอุโมงค์เดิมซึ่งทำการบรรจุตั้งแต่สมัยพระมหากัสสปเถระ ขึ้นไปประดิษฐานไว้ในใหม่ที่ใจกลางพระธาตุชั้นที่สอง แล้วปิดประตูอย่างมิดชิด หรือสถาปนาไว้อย่างสมบูรณ์ (เวลานี้พบแล้ว อยู่สูงจากระดับพื้นดิน ๑๔.๗๐ เมตร)

๒) บูรณะครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๗ โดยมีพระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรีโคตบุรแห่งเมืองศรีโคตบุรเป็นประธาน ได้โบกสทหายดินพระธาตุทั้งสี่ด้าน และสร้างกำแพงรอบพระธาตุ พร้อมทั้งขุดประตู และเจดีย์หอข้าวพระทางทิศตะวันออกของพระธาตุ ๑ องค์ (ถูกพระธาตุหักพังทับยับเยินหมดแล้ว)

๓) บูรณะครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๖-๔๕ โดยมีเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กแห่งนครเวียงจันทน์เป็นประธาน การบูรณะครั้งนี้ ได้ใช้อิฐก่อต่อเติมจากพระธาตุชั้นที่สองซึ่งทำการบูรณะใน พ.ศ. ๕๐๐ นั้น ให้สูงขึ้นไปอีกประมาณ ๔๓ เมตร ได้มีการปรับปรุงที่ประดิษฐานพระอัฐิธาตุใหม่ โดยสร้างอุบสาริตครอบเจดีย์ศิลาอันเป็นที่บรรจุขุขบและผอบพระอัฐิธาตุไว้อย่างแน่นหนา และได้บรรจุพระพุทธรูปเงิน ทอง แก้วมรกต และอัญมณีอันมีค่าต่างๆ ไว้ภายในอุบสาริตและนอกอุบสาริตไว้มากมาย มีจารึกพระธาตุพนมว่า “ธาตุปะนัม” (ประนม)

๔) บูรณะครั้งที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๓๕๐-๕๖ โดยมีเจ้าอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์เป็นประธาน ได้ทำฉัตรใหม่ด้วยทองคำ ประดับด้วยเพชรพลอยสีต่างๆ ประมาณ ๒๐๐เม็ด และได้ทำพิธียกฉัตรขึ้นสู่ยอดพระเจดีย์ในปีนั้น (๒๓๕๖) (ฉัตรนี้ ได้นำลงมาเก็บรักษาไว้ที่วัดพระธาตุพนมใน พ.ศ. ๒๔๙๗)

๕) บูรณะครั้งที่ ๕ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ โดยมีพระครูวิโรจน์รัตโนบล วัดทุ่งศรีเมืองจังหวัดอุบลราชธานี เป็นประธาน ได้ซ่อมแซมโบกปูนพระธาตุองค์ใหม่ ลงรักปิดทองส่วนบนประดับแก้วติดดาวที่ระฆัง แผ่นแผ่นทองคำหุ้มยอด ปูลานพระธาตุ ซ่อมแซมกำแพงชั้นในและชั้นกลาง

๖) บูรณะครั้งที่ ๖ ในพ.ศ. ๒๔๘๓-๘๔ รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ชุดจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ได้ให้กรมศิลปากรอันมีหลวงวิจิตรวาทการเป็นหัวหน้า

^{๓๑} พระเทพรัตนโมลี (แก้ว กุนตภาโส), อรรถนิทาน: ตำนานพระธาตุพนม (พิสดาร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: นิพนการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๓๑-๓๒.

สร้างเสริมครอบพระธาตุองค์เดิมด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กตั้งแต่ชั้นที่ ๓ ขึ้นไป และต่อยอดให้สูงขึ้นไปอีก ๑๐ เมตร รวมเป็น ๕๗ เมตร

๗) รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ได้ทำฉัตรใหม่ด้วยทองคำ ซึ่งเป็นของที่วัดได้จากประชาชนบริจาคและได้ทำพิธีกฉัตรในปีนั้น

ฉัตรทองคำ มีเนื้อทองของวัดอยู่ประมาณ ๗ กิโลกรัม นอกนั้นเป็นโลหะสีทองหนักประมาณ ๒๐ กิโลกรัม ฉัตรหนักทั้งหมด ๑๑๐ กิโลกรัม^{๓๒}

พระธาตุพนมอันเป็นเจดีย์คู่บ้านคู่เมืองได้พังทลายลงไปทางทิศตะวันออกทั้งองค์ในวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๑๘ เวลา ๑๙.๓๘ น. ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีเถาะ ทัพวัตถุก่อสร้างซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงเสียหายยับเยินหมด เช่นกำแพงแก้วชั้นที่ ๑-๒ หอพระเหนือ-ใต้ เจดีย์หอบูชาข้าวพระ ศาลาการเปรียญ และพระวิหารหอพระแก้ว ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากพระธาตุช่วงล่างเก่าแก่และผุพังมากและไม่สามารถทานน้ำหนักส่วนบนได้ จึงเป็นเหตุให้พระธาตุพังทลายลงมาทั้งองค์ดังกล่าวแล้ว

จากเหตุการณ์พระธาตุพนมล้มจึงทำให้พบพระอัฐิธาตุ ดังความว่า

“ที่ข้างก้อนอิฐอันมหิมาทางขวามือนี้เอง ที่เราพบกรุพระอัฐิธาตุ ก้อนอิฐก้อนนี้น่าจะคว่ำทับกรุพระอัฐิธาตุ เพราะเอียงประมาณ ๗๐ องศาแล้วแต่ก็ไม่คว่ำเหมือนจะเตือนให้รู้ว่าวัตถุซึ่งฝังอยู่ข้างๆ นี้คือพระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายขึ้นส่วนของผอบสำริดซึ่งพบอยู่ข้างๆพระธาตุชั้นที่ ๒ ส่วนบน เทียบกับสเกลพระธาตุก่อนหักพังแล้วอยู่สูงจากระดับพื้นดินประมาณ ๑๔.๗๐ เมตร แต่ในขณะที่พบนั้นอยู่สูงจากระดับพื้นดินประมาณ ๓ เมตรเศษ ผอบสำริดและวัตถุสิ่งของที่บรรจุอยู่ข้างในได้ถูกนำขึ้นมาทั้งหมดเมื่อวันที่ ๑๗-๑๘ ตุลาคม ๒๕๑๘

ผอบใบนี้ สร้างในสมัยเวียงจันทน์ ล้วนช้าง มีจารึกที่แผ่นทองว่า “ศักราช ๖๐ ตัว (๒๒๔๑) เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ วันศุกร์ พ้อออกพระชนานโคต พร้อมทั้งบุตรภริยา มีศรัทธาปสาทะในบวรพุทธศาสนาจึงได้นำเอาอุบพระชินธาตุเจ้าที่จันทบุระ (เวียงจันทน์) มาสถาปนาไว้ที่ธาตุพนมทานวิเศษเป็นเหตุให้ถึงสุข ๓ ประการ มีนิพพานสุขเป็นที่แล้ว อย่าแคล้วอย่าคลา”

นอกจากผอบสำริดแล้วยังได้พบเจดีย์ศิลา จากฐานถึงยอดสูง ๘๕ ซม. ฐานกว้างด้านละ ๓๒ ซม. ข้างในฐานเป็นกลวง (โพรง) สี่เหลี่ยมขนาด ๒๐คูณ๒๐ซม. ที่ห้องเจดีย์นี้เองที่ได้พบขุบก และผอบอัฐิธาตุ และสิ่งของอันมีค่ามากมาย เช่นแผ่นเงินแผ่นทองดวงจารึกการบรรจุพระอัฐิธาตุใหม่ ในสมัยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กมาบูรณะพระธาตุใน พ.ศ.๒๒๓๖-๔๕ พบอยู่ในห้องสี่เหลี่ยมเจดีย์ศิลา

^{๓๒} วัดพระธาตุพนมมรณวิหาร, ประมวลภาพประวัติศาสตร์พระธาตุพนมและภาพโบราณวัตถุคำมหาศาลในกรุพระธาตุพนม, (กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๒), หน้า ๑๑-๑๒.

บุษบกทองคำซึ่งเป็นที่บรรจุผอบพระอุรังคธาตุ พบในห้องสี่เหลี่ยมเจดีย์ศิลา ตั้งอยู่บนหลังช้างแก้ว-ม้าแก้ว ฐานกว้างด้านละ ๖.๙ ซม. สูง ๑๔.๘ ซม. ยอดชำรุด เป็นของที่นำมาบรรจุใหม่ใน พ.ศ. ๒๒๓๖-๒๒๔๕ โดยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก แห่งนครเวียงจันทน์ พระอุรังคธาตุได้บรรจุไว้อย่างสลับซับซ้อนมาก ซึ่งเมื่อถอดออกเรียงตามลำดับแล้วได้ดังนี้

- ๑) ผอบแก้วที่บรรจุพระอุรังคธาตุ ๘ องค์ พบอยู่ในผอบทองคำหมายเลข ๒
- ๒) ผอบทองคำหมายเลข ๒ พบอยู่ในผอบทองคำหมายเลข ๓
- ๓) ผอบทองคำหมายเลข ๓ พบอยู่ในผอบทองคำหมายเลข ๔
- ๔) ผอบทองคำหมายเลข ๔ พบอยู่ในตลับเงินหมายเลข ๕
- ๕) ตลับเงินหมายเลข ๕ พบอยู่ในบุษบกทองคำหมายเลข ๖
- ๖) บุษบกทองคำหมายเลข ๖ พบอยู่ในเจดีย์ศิลา และเจดีย์ศิลาพบอยู่ใน

ผอบสำริดๆ อยู่ใน พระธาตุชั้นที่ ๒ ส่วนบน

ผอบแก้วอันเป็นที่บรรจุพระอุรังคธาตุจำนวน ๘ องค์ นี้สูงพร้อมฐาน ๒.๑ ซม. ฝาผอบวัดผ่าศูนย์กลาง ๑.๘ ซม. ทำด้วยแก้วผลึก มีสีขาวแวววับมาก ข้างในมีพระอุรังคธาตุจำนวน ๘ องค์ บรรจุอยู่ในวันที่พบครั้งแรกนั้น มีน้ำมันจันทน์หล่อเลี้ยงอยู่และมีกลิ่นหอมเย็นอีกด้วย

วัตถุอันศักดิ์สิทธิ์นี้ ถือว่าเป็นของเดิม ซึ่งทำการบรรจุโดยพระมหากัสสปเถระและท้าวพญาทั้ง ๕ ใน พ.ศ.๘

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๐ เจ้าหน้าที่กรมศิลปากร เจ้าหน้าที่ของวัดพระธาตุพนม และกรมการอำเภอธาตุพนม ได้คัดเลือกทรัพย์สินอันมีค่าขององค์พระธาตุ เพื่อนำเข้ามาบรรจุในองค์พระธาตุใหม่ และแบ่งเก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ วัดพระธาตุพนมได้เปิดดูผอบพระอุรังคธาตุ เพื่อทำการถ่ายภาพไว้เป็นหลักฐาน ได้เห็นน้ำมันจันทน์ที่หล่อเลี้ยงอยู่ภายในผอบทั้งหมด

ได้เทออกดูเห็นพระอุรังคธาตุจำนวน ๘ องค์ มีสีต่างกันดังนี้

- ๑) สีดอกพิกุลแห้ง ๒ องค์
- ๒) สีขาวคล้ายดอกพิกุลสด ๓ องค์
- ๓) สีขาวคล้ายงาช้าง ๓ องค์

รวมเป็น ๘ องค์ เมื่อดำเนินการบูรณะซ่อมแซมเสร็จแล้วในวันที่ ๒๑-๒๓ มีนาคม ๒๕๒๒ ทางรัฐบาลได้จัดพระราชพิธีบรรจุพระอุรังคธาตุ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จมาเป็นประธานในพิธีบรรจุ ในวันแรกของงานได้ทำพิธีแห่พระอุรังคธาตุ ในวันที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกทรงเป็นประธานยกฉัตรพระธาตุ ในวันที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จมาทรงบรรจุพระอุรังคธาตุ^{๓๓}

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖-๔๑.

ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ลักษณะของศิลปกรรมอันได้แก่ลวดลายและภาพที่สลักบนแผ่นอิฐ ซึ่งประดับรอบพระธาตุเจดีย์ตอนล่างทั้ง ๔ ด้าน เป็นลักษณะศิลปกรรมที่เป็นตัวเอง ไม่ใช่ลักษณะศิลปะของจาม มอญ และขอมทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่าเป็นของที่สร้างโดยชนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งในสมัยโบราณคือเจ้าของดินแดนสองฝั่งโขง พระธาตุพนมเป็นพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุที่เก่าแก่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

พระธาตุพนมรุ่นแรกเป็นศิลปะร่วมสมัยกับพุทธกาลคงจะมีรูปร่างทรงโอคว่ำ และก่อสร้างด้วยอิฐค่อมทับอุโมงค์บรรจุพระอัฐิธาตุ แต่ต่อมาสถูปองค์นี้ซึ่งมีอายุยืนนานถึงพันปีก็ได้ทะลายลง พุทธศาสนิกชนจึงสร้างพระสถูปพระบรมธาตุขึ้นใหม่ เมื่อระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ตรงกับสมัยทวารวดีของไทย ซึ่งศิลปะสมัยนี้ยังคงเหลืออยู่ถึงปัจจุบันเฉพาะส่วนฐานและต่อมาได้มีการปฏิสังขรณ์ต่อเติมอีกหลายครั้ง ความสำคัญของพระธาตุพนมที่เป็นศิลปอันมีค่าคู่ควรเมืองจึงมีขอบเขตอยู่เฉพาะส่วนฐานเท่านั้น

ลักษณะขององค์พระธาตุพนม

๑) ส่วนยอดหรือตอนบนตั้งแต่ส่วนที่เรียกกันว่าตีนหีบขึ้นไปเป็นส่วนบูรณะของกรมศิลปากร ซึ่งสวมครอบแบบเดิมของพระราชครูโพนสะเม็กไว้ภายในอีกชั้นหนึ่ง ส่วนนี้ปรากฏเห็นสภาพเต็มตา

๒) ส่วนกลาง แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ก. ส่วนกลางตอนบนพอเห็นแนวบัวรับตีนหีบที่เรียกว่ามุดาว เป็นแท่งหนาก่ออิฐสอปูนเห็นด้วยตาชัดเจน ระเบียงการก่ออิฐไม่เป็นอย่างเดียวกันกับส่วนล่าง ซึ่งบริเวณนี้เป็นการเสริมใหม่ เพื่อรับน้ำหนักในการเสริมต่อยอดให้สูงขึ้นในสมัยพระราชครูโพนสะเม็ก

ข. ส่วนกลางตอนล่างเป็นส่วนที่เรียกว่าพลาญชั้น ๒ ของการบูรณะครั้งที่ ๑ เป็นที่ตั้งเจดีย์ศิลปะบรรจุพระธาตุหน้าอกของพระพุทธเจ้า มีการบรรจุพระพุทธรูปบูชาและแก้วแหวนเงินทอง และพระอรหันตธาตุ

๓) ส่วนล่างหรือฐานของพระเจดีย์ประกอบด้วยฝีมือลายจำหลักและแบบแผนเฉพาะ

ภาพจำหลักบนแผ่นอิฐรอบฐานพระธาตุพนม ฝีมือเก่าแก่มากซึ่งพอจะทำให้เห็นสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี ภาพหนึ่งอยู่ผนังทิศตะวันออกขวามือเป็นรูปกษัตริย์ประทับชี่อาชา ซึ่งกำลังควบวิง พระเกศาขมวดมุ่นไว้เบื้องหลังคล้ายพราหมณ์ พระหัตถ์ขวามือถือพระแสงดาบมีข้าราชการบริวารซึ่งเกล้าผมขมวดมุ่นที่ท้ายทอย มือถือหม้อประทีปคล้ายจะเป็นเครื่องยศหรือความหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งกษัตริย์และข้าราชการบริวารมาสวมเสื้อนุ่งผ้าหยักรั้งสูง อารมณ์เครื่องประดับไม่ปรากฏ ภาพสลักนูนทิศเหนือด้านซ้ายมือด้านบนรูปกษัตริย์มีผมม้วนอยู่ตรงท้ายทอยไม่สวมเสื้อ นุ่งผ้าสั้นระดับหัวเข่ามีผ้าคาดเอว มือขวาถือดาบมือซ้ายจับบังเหียนกำลังควบม้ามีทหารกางกลดหรือเสวตฉัตรชั้นเดียววิ่งตาม ตรงกลางของแผ่นจำหลักรูปแม่ทัพมีมวยผมที่ท้ายทอย

แต่งกายแบบกษัตริย์ข้างบนชี้ข้างมือขวาถือหอกปลายเหมือนลูกศร ชูมือขึ้นปลายหอกชี้ลงเบื้องต่ำมี
บริวารตามหลัง

ผนังทิศตะวันออกซ้ายมือรูปกษัตริย์ขี่ม้าควบอยู่เบื้องบน กลางภาพรูปกษัตริย์ยืนคุกเข่า
บนหลังข้างมือขวาถือหอกชูสูงขึ้น ปลายชี้ลงดิน มีเศวตฉัตรชั้นเดียวกางอยู่เหนือศรีษะ ข้างที่ขี่ไม่มี
สัปคับหรือเครื่องประดับหลังข้างแต่ประการใด บ่งถึงว่าคนสมัยเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นั้นมีความ
เป็นอยู่อย่างง่าย ๆ กษัตริย์ไม่มีมงกุฎหรือเครื่องตกแต่งแต่อย่างใด ทั้งยังไม่สวมเสื้อรองเท้าอีกด้วย

ภาพจำหลักนูนบนผนังอิฐด้านตะวันตกแผ่นซ้ายมือ ทั้งบนและล่าง รูปคนขี่ม้ากับคนชี้ข้าง
ถือธนูล้วนเป็นภาพที่ถูกปฏิสังขรณ์ขึ้นปูนพอกต่อเติมขึ้นใหม่

ส่วนภาพที่ขุ้มประตูกุฏิเหนือซึ่งอยู่เหนือทับหลังขึ้นไป จำหลักรูปนารายณ์ทรงครุฑเป็น
ภาพที่แปลกจากเคยเห็นในศิลปะขอมทั่วไป เพราะพระนารายณ์ทรงประทับขี่คอครุฑ ส่วนครุฑก็เอา
มือจับสองขาไว้แน่น พระนารายณ์มีเพียงสองกรเท่านั้น ทรงชฎาเทริดยอดแหลม เทวดาที่เหาะอยู่
เบื้องสูงซ้าย มือพระนารายณ์ทรงชฎายอดแหลมรูปกรวย ^{๓๔}

พระธาตุพนม คือสถาปัตยกรรมในทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ขณะนี้ ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในด้านคติทางศาสนามีเค้าโครงไปในแบบพระพุทธศาสนาทาง
มหายานและศาสนาพราหมณ์ คล้ายกับศาสนสถานของจามและขอม แต่ทว่ากลุ่มชนที่อาศัยอยู่ใน
แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้โบราณซึ่งเป็นผู้สร้างพระธาตุองค์นี้หาใช่ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ไม่ หาก
เป็นผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้จากคติการปักเสมาหินที่มีลวดลายพระสถูปหรือรูปกลีบบัว
ที่ฐานไว้ตามบริเวณที่เป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะรอบๆ องค์พระธาตุพนมก็มีเสมาหินดังกล่าวปักแสดง
เขตอยู่ ดังนั้นจึงเชื่อได้ว่าพระธาตุพนมเป็นศาสนสถานซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเป็นพระเจดีย์ในทางพุทธศาสนา
อันพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายเข้ามาเป็นที่นับถือของคนในท้องถิ่นนี้ ถ้าศึกษาจากการแพร่หลาย
ของเสมาหินที่กระจายกันอยู่ในลุ่มน้ำต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็กล่าวได้ว่าเป็นของที่ผ่าน
บริเวณลุ่มน้ำชีขึ้นมายังลุ่มน้ำโขง ต้นเค้าคงผ่านลุ่มน้ำเจ้าพระยา ข้ามเทือกเขาตองพญาเย็นและ
เพชรบูรณ์ เข้ามายังต้นลำน้ำมูลและลำน้ำชีต่อนั้นก็แพร่หลายออกไปทั่ว การแพร่หลายของพุทธ
ศาสนาดังกล่าวมีลักษณะสวนทางกับลักษณะในทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของพระธาตุพนม
ซึ่งผ่านทะเลขึ้นมาจากตะวันออกเฉียงเหนือ หรือไม่ว่าปากน้ำโขง เรื่องนี้ดูเหมือนได้รับการสนับสนุน
เป็นอย่างดีจากตำนานอุรังคธาตุ ซึ่งกล่าวว่าพระมหากัสสปเถระนำพระอุรังคธาตุผ่านมาจากแคว้น
หนองหารหลวง และเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ก็หยุดอยู่เพียงแค่ว่าเขตแดนของแคว้นศรี
โคตรบูร หาได้เสด็จไปยังแคว้นจุลณีและแคว้นอินทปัฐนครไม่ แต่ว่าเมื่อมีการบรรจุพระอุรังคธาตุนั้น

^{๓๔} น. ณ ปากน้ำ, ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับศิลปะที่พระธาตุพนม, (กรุงเทพมหานคร: กรุงสยามการพิมพ์,
๒๕๑๘), หน้า ๑๓๖-๑๔๐.

พระยาจุลณีพรหมทัตและพระยาอินทปัฐนครเสด็จมาร่วมสร้าง ข้อความเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางสังคมและวัฒนธรรมกับบ้านเมืองในแคว้นอันนัมและปากแม่น้ำโขงเป็นอย่างดี^{๓๕}

นอกจากองค์พระธาตุพนมแล้วภายในบริเวณวัดพระธาตุพนมวรวิหารยังมีวัดและสถานที่ที่ควรรู้หลายแห่งด้วยกัน ซึ่งจะได้นำเสนอพอสังเขปดังนี้

๑) พิพิธภัณฑศรีโคตรบูร เป็นพิพิธภัณฑที่แสดงถึงเรื่องราวความเป็นมาขององค์พระธาตุพนมและเป็นที่แสดงโบราณวัตถุที่พบในซากปรักหักพังขององค์พระธาตุพนมเพื่อให้อนุชนได้ศึกษา

๒) พระวิหารหอพระแก้ว สร้างในสมัยพระเจ้าโพธิสารแห่งนครหลวงพระบางในราว พ.ศ. ๒๐๗๓-๒๑๐๓ และได้รับการบูรณะซ่อมแซมมาโดยลำดับ และถูกพระธาตุพนมล้มทับพังยับเยินหมด แต่พระประธานซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารหอพระแก้วไม่ได้รับอันตรายและเสียหายเลย

๓) รูปม้าพลาหก และรูปม้าอาชาไนย ซึ่งทำด้วยศิลาล้วนๆ อยู่ข้างบันไดทางขึ้นพระวิหารหอพระแก้วทางทิศเหนือ

ในตำนานพระธาตุพนมกล่าวไว้ว่า พระยาสุวรรณภิงคารได้สร้างรูปม้าอาชาไนย ไว้หนึ่งตัวให้หันหน้าไปทางทิศเหนือ ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระบรมธาตุได้เสด็จมาจากทางนั้น และพุทธศาสนาจัดเจริญรุ่งเรืองจากทิศเหนือจรดทิศใต้ พระมหากัสสปะเถระให้คนสร้างรูปม้าพลาหกไว้ตัวหนึ่งเป็นคู่กัน ให้หันหน้าไปทางทิศเหนือเช่นกันและเพื่อเป็นปริศนาให้รู้ว่า พระยาศรีโคตรบูรจักได้สถาปนาพระอุรังคราตุไว้ตราบเท่า ๕๐๐๐ พระวัสสา และยังมีเสาอินทขิลซึ่งทำด้วยศิลาล้วนๆ ในตำนานพระธาตุพนมกล่าวไว้ว่า ท้าวพระยาทั้ง ๕ ผู้สร้างพระธาตุพนมในยุคแรกได้ให้คนไปนำเอามาจากที่ต่างๆ รวม ๔ ต้น แล้วฝังไว้ในบริเวณรอบพระธาตุทั้ง ๔ มุม ดังนี้

ต้นที่ ๑ นำมาจากเมืองกุสินารา ฝังไว้ที่มุมตะวันออกเฉียงเหนือและสร้างรูปอัสวมุขีไว้ที่โคนเสาหนึ่งตัว ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักชัยมงคลแก่บ้านเมืองในชมพูทวีป

ต้นที่ ๒ นำมาจากเมืองพาราณสี ฝังไว้ที่มุมตะวันออกเฉียงใต้และสร้างรูปอัสวมุขีไว้ที่โคนเสาหนึ่งตัวเพื่อให้เป็นศิริมงคลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ต้นที่ ๓ นำมาจากเมืองลังกา ฝังไว้ที่มุมตะวันตกเฉียงใต้

ต้นที่ ๔ นำมาจากเมืองตักศิลา ฝังไว้ที่มุมตะวันตกเฉียงเหนือ

เสาศิลาทั้ง ๔ ต้นนี้ สันนิฐานว่าคงจะเป็นเสาปักเขตแดนศาสนาล้ายกลับเสมาก็ได้

ความรู้เกี่ยวกับ “อัสวมุขี” ที่สลักด้วยหินทรายสองตัวดังกล่าวมานี้ เมื่อศึกษาค้นคว้าดูความหมายของคำว่า “อัสวมุขี” จะหมายถึง “มีหน้าเป็นม้า” แต่พิจารณาดูรูปลักษณะโดยตัวของสัตว์ประหลาดทั้ง ๒ ตัวนี้แล้ว จะเห็นว่าหน้าไม่เหมือนม้าเลย แต่พอได้ศึกษาเรื่อง “ตัวมอม” ซึ่งเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งในตำนาน และเรื่องเล่าของชาวล้านนาและชาวอีสานดั้งเดิม เขาบอกถึงลักษณะของตัวมอม

^{๓๕} ศรีศักร วัลลิโภดม, ตำนานอุรังคราตุกับความคิดคำนึงทางโบราณคดี, (กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

ว่า “ปากเป็นสิงห์ หัวเป็นช้าง หางเป็นม้า ขาเป็นลิง” เอามาเทียบกับตัวอศมุขีแล้ว จะเห็นว่า สัตว์ที่สลักด้วยหินทราย ๒ ตัวนี้น่าจะเป็นตัวมอม เนื่องจากปากมีเขี้ยวเป็นสิงห์ หัวจะเหมือนหัวช้าง หางมีแฉกเป็นเส้นเหมือนหางม้า ส่วนขาจะมีนิ้วเหมือนลิง จึงสรุปได้ว่า สัตว์ที่สลักด้วยหินทราย ๒ ตัวที่หมอบอยู่ข้างเสาอินทขิล หรือ “ศิวลึงค์” ต้องเป็นตัวมอม^{๓๖}

การนำตัวมอมมาไว้ทางเข้าไปนมัสการพระธาตุทั้ง ๒ ข้างนั้น ก็เป็นปรัชญาสอนและเตือนสติผู้คนที่เข้าไปนมัสการพระธาตุพนมหรือจะเข้าไปทำบุญที่วัดทุกครั้ง จะต้องแต่งกายให้เหมาะสมสุภาพเรียบร้อย ถ้าผู้ใดแต่งกายไม่เหมาะสม เช่น ผู้หญิงนุ่งกางเกงขาสั้น หน้าตาไม่ล้างให้สะอาด ก็จะเข้าลักษณะ “ตัวมอม” เนื่องจากผู้คนที่พบเห็นเขาจะดูไม่ออกว่า เป็นคนหรือมนุษย์ เผ่าพันธุ์ใดกันแน่ ดูแล้วไม่น่าจะเข้ามาทำบุญที่วัดเลย ด้วยเหตุที่คนไม่ดูแลหน้าตาตัวเอง ดูแลร่างกายให้สะอาด จึงเรียกขานกันว่า “หน้าตามอมแมม” ซึ่งก็มาเทียบกับ “ตัวมอม” นั่นเอง

๔) เนินพระอรหันต์ ในราว พ.ศ. ๕๐๐ พระยาสุมิตรธรรมวงศา แห่งเมืองมรุกขนคร และพระอรหันต์ทั้ง ๕ องค์ ได้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุขึ้นอีก และในขณะเดียวกันนั้นพระยาสุมิตรธรรมวงศา ก็สร้างกุฏิถวายพระอรหันต์ทั้ง ๕ องค์นั้นเพื่อเป็นที่พักอาศัย ต่อมาคนทั้งหลายพากันเรียกว่า “เนินพระอรหันต์” อยู่ทางทิศเหนือ ทิศตะวันตกและทิศใต้ ดังนี้

๔.๑ ทิศเหนือของพระธาตุ มี ๑ หลัง เป็นที่อยู่ของพระสังฆาเถระ ซึ่งได้แก่ หอพระนอนหรือหอพระพุทโธไสยาสน์ปัจจุบัน

๔.๒ ทิศตะวันตกของพระธาตุ มี ๒ หลัง เป็นที่อยู่ของพระรัตนเถระ และพระจุลรัตนเถระ ซึ่งได้แก่ กุฏิกระต๊อบ อยู่บริเวณลานต้นพระศรีมหาโพธิ์ปัจจุบัน

๔.๓ ทิศใต้ของพระธาตุ มี ๒ หลัง เป็นที่อยู่ของพระสุวรรณปาสาทเถระ และพระจุลสุวรรณปาสาทเถระ ซึ่งได้แก่เนินดินริมคูนอกกำแพงวิหารคดใต้ อยู่ติดกับกุฏิใหญ่ (กุฏิศิลาภีร์ตรงสถูปปัจจุบัน)

นอกจากพระธาตุพนมซึ่งเป็นศูนย์รวมความเชื่อ ความศรัทธาในองค์พระธาตุแล้ว ยังได้มีการสร้างพระธาตุซึ่งถือว่าเป็น “พระธาตุบริวารขององค์พระธาตุพนม” มีการอัญเชิญพระสารีริกธาตุของพระอรหันต์มาบรรจุไว้ พระธาตุบริวารแต่ละองค์จะมีรูปทรงจำลองมาจากพระธาตุพนมเป็นส่วนใหญ่

สรุปพัฒนาการของพระธาตุพนมได้ดำเนินมาเป็นลำดับดังนี้

พัฒนาการนับแต่การประดิษฐานในสมัยแรกมีลักษณะเป็นอุบมุง โดยชุดเป็นอุโมงค์และนำพระอัฐิธาตุประดิษฐานไว้ในอุโมงค์ ต่อมามีการบูรณะต่อเติมในแต่ละยุคสมัยมาเป็นลำดับ ทำให้

^{๓๖} เคนชัย ไตรยะธา, *ไหว้พระธาตุประจำวันเกิดอัมบุณย์* ออรัณที่ นครพนม, (นครพนม: ประสานการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๕๔-๕๘.

ลักษณะทางกายภาพขององค์พระธาตุมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านรูปพรรณสัณฐานและสถาปัตยกรรมบนองค์พระธาตุ เช่น ต่อเติมจากยอดพระธาตุองค์เดิมให้สูงขึ้นประมาณ ๒๔ เมตร และอัญเชิญพระอัฐมจากอุโมงค์เดิมขึ้นไปประดิษฐานที่ใจกลางพระธาตุชั้นสอง โบกสะท่ายดินพระธาตุทั้งสี่ด้าน สร้างกำแพงรอบพระธาตุ ชุ่มประตุ และเจดีย์หอข้าวพระทางทิศตะวันออกของพระธาตุหนึ่งองค์ ต่อมาเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กแห่งเวียงจันทน์ได้ต่อเติมยอดพระธาตุขึ้นไปอีกประมาณ ๔๓ เมตรและปรับปรุงที่ประดิษฐานพระธาตุใหม่โดยสร้างอุบสาริตครอบเจดีย์ศิลาที่บรรจุบุษบกและผอบอัฐมครุฑรวมทั้งได้บรรจุพระพุทธรูป อัญมณี ไข่มุก รวมทั้ง มีจารึกว่า “ธาตุปะนัม” เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ได้ทำฉัตรทองคำประดับอัญมณีต่างๆและทำพิธียกฉัตรขึ้นสู่ยอดเจดีย์พระครูวิโรจน์รัตโนบล วัดทุ่งศรีเมืองจังหวัดอุบลราชธานี เป็นประธาน ได้ซ่อมแซมโบกปูนพระธาตุองค์ใหม่ ลงรักปิดทองส่วนบนประดับแก้วติดดาวที่ระฆังแผ่แผ่นทองคำหุ้มยอด ปูลานพระธาตุซ่อมแซมกำแพงชั้นในและชั้นกลาง ต่อมาได้สร้างเสริมครอบพระธาตุองค์เดิมด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กตั้งแต่ชั้นที่ ๓ ขึ้นไป และต่อยอดให้สูงขึ้นไปอีก ๑๐ เมตร รวมเป็น ๕๗ เมตรและได้ทำฉัตรใหม่ด้วยทองคำ ซึ่งเป็นของที่วัดได้จากประชาชนบริจาคและได้ทำพิธียกฉัตรขึ้นสู่ยอดเจดีย์

๒.๒.๒ พระธาตุเชิงชุม

คำว่าพระธาตุเชิงชุมมาจากคำศัพท์ ๓ คำรวมกันคือ

“พระธาตุ” หมายถึง เจดีย์ที่บรรจุสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเนื่องด้วยพระพุทธรูปเจ้าและพระอรหันตสาวก

“เชิง” เป็นภาษาเขมร แปลว่า ดิน ในที่นี้หมายถึงรอยพระบาทของอดีตพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์

“ชุม” เป็นภาษาท้องถิ่นอีสาน แปลว่าประชุมหรือชุมนุม

พระธาตุเชิงชุม จึงหมายถึงเจดีย์ที่มีรอยพระบาทของพระพุทธเจ้ามารวมกันอยู่ ๔ รอย

ประวัติความเป็นมาของพระธาตุเชิงชุม ตามตำนานพระธาตุพนมหรือคัมภีร์อัฐมครุฑ ซึ่งนิพนธ์ขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ กล่าวถึงมูลเหตุที่สร้างพระธาตุเชิงชุมความว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระศรีศากยมุนี) พร้อมพระอรหันตสาวกได้เสด็จมาประทับที่หนองหานหลวงซึ่งพระยาสุวรรณภิงคารครองราชสมบัติอยู่ เมื่อพระพุทธองค์ทรงเทศนาสั่งสอนพระยาสุวรรณภิงคารแล้ว ได้เสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปบาทไว้และทรงกระทำปาฏิหาริย์ให้บังเกิดดวงแก้วออกจากรอยพระบาท ๔ ดวง แล้วตรัสเล่าให้พระยาสุวรรณภิงคารฟังว่า เมืองหนองหานหลวงนี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประเสริฐยิ่งนัก เพราะเป็นที่ประดิษฐานรอยพระบาทของอดีตพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ คือ พระกกุสันโธ พระโกนาคมน และพระกัสสปะ รวมทั้งพระพุทธองค์เองอีกหนึ่งรอย และในภายภาคหน้าพระศรีอาริย์เมตไตรย อนาคตพระพุทธเจ้าก็จะเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปบาทไว้อีกพระองค์หนึ่งเป็นองค์ที่ ๕ เมื่อครบทั้ง ๕ พระองค์แล้วจะไม่มีพระพุทธเจ้ามาประทับรอยพระพุทธรูป

บาทอีก เพราะหมดสมัยพระพุทธเจ้าในภัทรกัลป์นี้แล้ว ทำให้สถานที่นี้เป็นที่รวมของรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าครบทั้ง ๕ พระองค์ในภัทรกัลป์นี้ พระยาสุวรรณภิงคารเมื่อได้สดับ พระธรรมเทศนาแล้วมีพระทัยเลื่อมใสประสงค์จะตัดเศียรถวายเป็นพุทธบูชา แต่พระราชเทวีทูลทัดทานไว้ พระยาสุวรรณภิงคารจึงทรงถอมงกุฏทองคำค่านับแสนตำลึงออกบูชาแทน ต่อมาโปรดให้สร้างอุโมงค์ด้วยหินครอบรอยพระพุทธบาทและมงกุฏไว้ ผู้คนจึงเรียกพระธาตุเชิงชุมมาจนทุกวันนี้^{๓๓๗}

ซึ่งในตำนานพระธาตุเชิงชุมได้กล่าวถึงเหตุการณ์นี้ว่า

“ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคารและนางนารายเजเวงราชเทวี พร้อมด้วยบริวารไพร่พลสร้างอุบมุงสวมที่หินศิลาารวมชุมรอยพระพุทธบาทจมลงไปในนั้นแล้วด้วยหินศิลาก่อเป็นเจดีย์ พระยาสุวรรณภิงคารจึงให้นามว่าพระเจดีย์ธาตุปาทโรมชุม พระคันธภนาจารย์จึงผูกประพันธ์พระคาถาไว้ว่า จตุกขา พุทธปาทเจดีย์ ปัญจปาทวรฐานนอหวนหมี อธิบายคำในพระคาถาว่า บุคคลผู้ใดจะนมัสการบูชาพระเจดีย์สถานอันนี้ ให้กล่าวคำตามพระคาถานั้นแล้วจึงระลึกถึงพระนามและพระคุณของพระพุทธเจ้าว่า กกุสันโธ โกนาคมน โกสสโป โคตโม อริยมตไตรโย ดังนี้ ๓ หน แล้วจึงกราบลงปรารถนาอย่างใดแล้วแต่ความประสงค์เทอญ”^{๓๓๘}

ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ได้มีการสร้างบ้านแปงเมืองและดัดแปลงศาสนสถานเดิมอย่างมากมายดั่งปรากฏหลักฐานว่าพระราชครูหลวงโพนเสม็ด ได้บูรณะปราสาทแห่งหนึ่งให้กลายเป็นมหาธาตุเจดีย์พระธาตุพนม ดังปรากฏรายละเอียดในตำนานอุรังคธาตุ ซึ่งได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในการเปลี่ยนแปลงศาสนสถานต่างๆ ที่มีมาแต่โบราณให้เป็นพระมหาธาตุเจดีย์ในพระพุทธศาสนาหลายแห่ง รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงปราสาทต่างๆ ของสกลนครให้มีชื่อเป็น “พระธาตุ” เช่น พระธาตุนารายณ์เจงเวง พระธาตุคุดม พระธาตุภูเพ็ก พระธาตุเชิงชุม เป็นต้น โดยเฉพาะองค์พระธาตุเชิงชุม เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนว่ามีการสร้างองค์พระธาตุเจดีย์ใหม่แบบศิลปะลาวครอบทับปราสาทหินองค์เดิมไว้ภายในเป็นหลักฐานสืบมาจนปัจจุบัน

อย่างไรก็ดียังมีพงศาวดารที่กล่าวถึงความเป็นมาของจังหวัดสกลนครซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีแต่ผนวกกับความเชื่ออันเนื่องด้วยพุทธศาสนาร่วมสมัยพุทธประวัติจนถึงการอพยพผู้คนมาจากเมืองไกล้เคียงมาก่อตั้งเป็นจังหวัดสกลนครปัจจุบัน ตามตำนานกล่าวว่าเมืองสกลนครเป็นเมืองเก่ามาแต่โบราณสมัยพระพุทธกัสสปเจ้า มีขุนขอมซึ่งเป็นพระราชนัดดาแห่งพระเจ้ากรุงอินทปัฐนคร ได้อพยพพาบ่าวไพร่ราษฎรของตนมาสร้างเมืองริมหนองหานหลวงบริเวณท่านางอาบ ขนานนามเมืองว่าเมืองหนองหานหลวง ขุนขอมได้เป็นเจ้าเมืองขึ้นกับเมืองอินทปัฐนคร มีพระ

^{๓๓๗} จังหวัดสกลนคร, จดหมายเหตุการณ์บูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุเชิงชุมจังหวัดสกลนคร, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๓-๒๕.

^{๓๓๘} ขุนธิระมัยสิทธิการ (กุแก้ว พรหมสาขา ณ สกลนคร), ตำนานพระธาตุเชิงชุม, (พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, ๒๔๘๐), หน้า ๕๑.

ราชโอรสชื่อ เจ้าสุระอุทก มีสิ่งมหัศจรรย์เกิดพร้อมพระองค์ในวันประสูติ ๒ ประการ คือ ถือพระขรรค์กำเนิดมาด้วย และเกิดน้ำพุขึ้นที่ใกล้ริมเมือง ชาวเมืองทั้งหลายเรียกว่า ช่างน้ำพุ สืบมา แต่ปัจจุบันชาวเมืองเรียก ช่างน้ำพุ เมื่อมีพระชนมายุ ๑๕ พรรษา ขุนขอมพระราชาบิดาสวรรคต ไพรพลเมืองจึงพร้อมกันอัญเชิญเจ้าสุระอุทกขึ้นครองราชย์สมบัติ ต่อมาเมื่อมีโอรส ๒ องค์ คือ เจ้าภิงคาระ และเจ้าคำแดง วันหนึ่งเจ้าสุระอุทกได้พาไพร่พลออกตรวจเขตแดนจนถึงปากน้ำมูลนที ซึ่งต่อแดนกับกรุงอินทปัฐนคร เสนาข้าราชการได้ทูลว่า ดินแดนนี้ขุนขอมพระราชาบิดาได้มอบให้ธนะมูลนาคเป็นผู้ปกครองรักษาไว้ พระเจ้าสุระอุทกทราบดังนั้นก็รู้ว่ามอบอำนาจให้เสร็จฉันทูล จึงประสงค์อวดอำนาจและอิทธิฤทธิ์ โดยชักพระขรรค์คู่กำเนิดออกแสดงอำนาจไต่ไปบนหลังน้ำ ธนะมูลนาคเห็นดังนั้นก็โกรธเป็นกำลังจึงแสดงฤทธิ์บ้าง เมื่อต่างแสดงฤทธิ์แล้วก็แยกจากกันไป แต่ธนะมูลนาคผูกใจเจ็บจึงพาพรรคพวกติดตามเจ้าสุระอุทกไปจนถึงเมืองหนองหานหลวง สำแดงตนเป็นฝูงอิแก้งเผือกขาวบริสุทธิ์เดินผ่านเมืองไปทางทุ่งโพธิ์สามต้น ชาวเมืองทั้งหลายจึงกราบทูลให้ทรงทราบ เจ้าสุระอุทกจึงมีรับสั่งให้นายพรานทั้งหลายไปล้อมจับมาถวาย ถ้าจับเป็นไม่ได้ให้จับตาย นายพรานรับรับสั่งแล้วออกติดตามมา พวกไพร่พลนาจจึงกลับร่างหายไปเหลือเพียงธนะมูลนาคเพียงตัวเดียว ทำทีหลอกล่อนนายพรานไปจนถึงบ้านหนองบัวสร้าง ธนะมูลนาคถูกยิงแต่เห็นว่าสู้กับเด็ก ไม่มีฤทธิ์รู้สึกเสียเกียรติ จึงถอดดวงใจออกจากร่าง แล้วใช้อิทธิฤทธิ์ทำให้แก้งเผือกตัวโตเท่าช้างสาร นายพรานไม่สามารถแบกหามไปได้จึงนำความไปกราบทูล เจ้าสุระอุทกจึงป่าวประกาศให้ประชาราษฎรไปล่าเนื้อแก้งเผือกมาบริโภคน้ำ ฝ่ายธนะมูลนาคยังไม่หายโกรธจึงรวมพลทำฤทธิ์มุดลงไปใต้หนองหานหลวง ตกตึกผู้คนหลับสนิทธนะมูลนาคกับไพร่พลชุดแผ่นดินเมืองให้ถล่มลงเป็นน้ำอันเดียวกับหนองหานหลวงเหลืออยู่เพียงปัจจุบันเรียกว่า ดอนสวรรค์ ธนะมูลนาคตรงเข้าจับเจ้าสุระอุทกได้แล้วผูกบ่วงบาศ์ลากลงแม่น้ำโขง เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วธนะมูลนาคนำศพไปถวายเจ้ากรุงอินทปัฐ ส่วนเมืองหนองหานหลวง เจ้าภิงคาระและเจ้าคำแดงรอดตาย จึงพาพรรคพวกมาสร้างเมืองใหม่ขึ้นที่ภูน้ำลอดเพราะเป็นชัยภูมิที่ดี มีรอย พระพุทธรูปบาท เมื่อสร้างเสร็จแล้วเจ้าภิงคาระขึ้นครองเมืองได้พระนามใหม่ว่า พระยาสุวรรณภิงคาระต่อมาได้อภิเษกกับ พระนางนารายณ์เจงเวงราชธิดาเจ้าเมืองอินทปัฐนคร ส่วนเจ้าคำแดงได้ไปสร้างเมืองหนองหานน้อย จังหวัดอุดรธานี ต่อมาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระสมณโคดม) ได้เสด็จมาประชุมรอยพระบาทที่ภูน้ำลอดเชิงชุมซึ่งอดีตพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ได้เคยมาประทับรอยพระบาทไว้ก่อนแล้วพร้อมทั้งไตร่ตรอง แก่ชาวเมืองหลายเรื่อง พระยาสุวรรณภิงคาระและพระนางนารายณ์เจงเวง ชาบซึ่งในรศพระธรรมจรรยาทั้งพระยาสุวรรณภิงคาระจะตัดพระเศียรของตนเองถวายเป็นพุทธบูชา พระนางนารายณ์เจงเวงจึงให้พระสติ และชี้แจงว่า เมื่อทรงเลื่อมใสก็จงอุปถัมภ์บำรุงรอยพระพุทธรูปสืบพระพุทธศาสนาต่อไป พระยาสุวรรณภิงคาระจึงถวายมณฑกษัตริย์ คำมณีนับแสนตำลึงสวมลงในรอยพระพุทธรูป แล้วจึงสร้างอุโมงค์ก่อด้วยหินเป็นรูปเจดีย์สวมรอยพระพุทธรูปไว้และถวายนามใหม่ว่า “ พระเจดีย์พุทธบาทะโรชุม ”

ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้ว พระยาสุวรรณภิงคาระทราบข่าว พระมหากัสสปะเจ้า พร้อมด้วยพระอรหันต์จะนำพระอัฐิธาตุไปบรรจุไว้ที่ภูกะพรา จึงคิดจะขอแบ่งไว้สักการะบ้าง จึงดำริกับพระนางนารายณ์เจงเวง จะก่ออุโมงค์ไว้บรรจุพระอัฐิธาตุจึงประชุมไพร่พลแยกเป็นสองกลุ่ม ให้ฝ่ายชายไปก่ออุโมงค์ที่ดอยคูหา ฝ่ายหญิงไปก่ออุโมงค์ที่พระธาตุนารายณ์เจงเวง จึงมีการทำทวยแข่งขันกันให้เสร็จภายในหนึ่งวันกับคืนหนึ่ง ฝ่ายใดก่อเสร็จก่อนดาวเพ็กขึ้นฝ่ายนั้นชนะ เมื่อเริ่มลงมือทำฝ่ายชายเจ้าชู้มาช่วยหญิงสาวบ้าง ฝ่ายหญิงมีไหวพริบจึงทำโคมไฟผูกปลายไม้สูงๆหลอกฝ่ายชาย ฝ่ายชายสำคัญผิดว่าดาวเพ็กขึ้นแล้วจึงหยุดทำงาน ฝ่ายหญิงทำงานต่อไปจนเสร็จฝ่ายหญิงจึงชนะ เมื่อพระมหากัสสปะมาถึงได้ทราบความประสงค์แต่ไม่สามารถแบ่งพระอัฐิธาตุให้ได้จึงมอบพระอังคารให้แทน ต่อมาจึงให้นามอุโมงค์ที่ดอยคูหาซึ่งสร้างไม่เสร็จว่า “ธาตุมุเพ็ก” อุโมงค์ที่พระราชอุทยานเจงเวงว่า “ธาตุนารายณ์เจงเวง” พระธาตุทั้งสองแห่งนี้ยังเป็นที่สักการะของชาวสกลนครสืบมาเท่าทุกวันนี้^{๓๙}

วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร ตั้งเป็นวัดเมื่อพุทธศักราช ๒๓๐๐ มีชื่อเดิมว่าวัดธาตุศาสตาราม^{๔๐} ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่าวัดพระธาตุ ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๖ ซึ่งเดิมในบริเวณพื้นที่มีวัดร้างอยู่หลายวัด คือ วัดกลาง วัดยอดแก้ว กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ประกาศรวมวัดดังกล่าวเข้ากับวัดธาตุศาสตารามเมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๘๙ ได้รับพระราชทานโปรดเกล้าให้เป็นพระอารามหลวงชั้นโทชนิดวรวิหารเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๐๖ และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๕ ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕ กรมศิลปากรได้ประกาศกำหนดเขตที่ดินโบราณสถานวัดธาตุศาสตาราม หรือธาตุเชิงชุม ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมืองสกลนคร ตามความในมาตรา ๗ แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๐๔ ให้มีพื้นที่ประมาณ ๓ ไร่ ๓ งาน ๔๗ ตารางวา

พระธาตุเชิงชุมเป็นปูชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองสกลนครมาแต่โบราณ เป็นเอกลักษณ์ของเมืองสกลนคร ดวงตราประจำจังหวัดเป็นรูปองค์พระธาตุประดิษฐานอยู่กลางดวงตราและคำขวัญประจำจังหวัดมีว่า “พระธาตุเชิงชุมคู่บ้าน พระตำหนักภูพานคู่เมือง งามลือเลื่องหนองหาน แลตระการตาปราสาทผึ้ง สวยสุดซึ้งสาวภูไท ถิ่นมั่นในพุทธธรรม” พระธาตุเชิงชุมตั้งหันหน้าไปทางหนองหานที่อยู่ทางทิศตะวันออก เป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูน รูปแบบขององค์พระธาตุได้รับอิทธิพลจากพระธาตุพนม ฐานรูปสี่เหลี่ยมสูงประมาณ ๒๔ เมตร ส่วนบนเป็นทรงบัวเหลี่ยมไม่มีลวดลายประดับ

^{๓๙} จังหวัดสกลนคร, จดหมายเหตุการณบุรณปฏิสังขรณ์พระธาตุเชิงชุมจังหวัดสกลนคร, หน้า ๑๖-๒๐.

^{๔๐} สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๗ ขอนแก่น, ทำเนียบโบราณสถานขึ้นทะเบียนอีสานบน, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๐).

ยอดฉัตรทองคำเหนือองค์พระธาตุเชิงชุมทำด้วยทองคำบริสุทธิ์ มีซุ้มประตูสี่ด้าน ซุ้มยอดประตูมีลักษณะเป็นยอดปราสาท ข้างในทึบสร้างด้วยศิลาแลงและหินทรายแดง มีซุ้มประตูหล่อแบบศิลปะขอมด้านทิศเหนือใต้และตะวันตก ซุ้มประตูทางเข้าจริงอยู่ด้านทิศตะวันออก สร้างครอบรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคม พระกัสสปะและพระโคตมซึ่งก็คือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ภายในกรอบประตูทางเข้าอุโมงค์ด้านขวามือมีจารึกพระธาตุเชิงชุมเป็นอักษรขอมโบราณกล่าวถึงการแบ่งเขตการปกครองที่ดินแก่หัวหน้าหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้าน ข้าทาสและสิ่งของต่างๆ องค์พระธาตุในปัจจุบันเป็นศิลปล้านช้าง^{๔๑}

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระธาตุเชิงชุมดำเนินการเรื่อยมา ตามหลักฐานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ (พุทธศักราช ๒๔๑๑-๒๔๕๓) ปรากฏดังนี้

เพี้ยศรีครุฑ เป็นหัวหน้าปฏิบัติพระธาตุเชิงชุม อายุ ๘๙ ปี เล่าว่า ปู่ ย่า ตา ยาย ผู้เฒ่า ผู้แก่เล่ากันมาตามลำดับ ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินกรุงทวารวดีศรีอยุธยา จะเป็นรัชกาลใดไม่ปรากฏ โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์มารักษามหาธาตุเชิงชุม อุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ พาบุตรภรรยา ญาติวงศ์บ้านไพร่ของตนมาตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนครเดิมนี่ ซึ่งเรียกกันสมัยนั้นว่า “บ้านธาตุเชิงชุม” เพี้ยศรีครุฑ ขณะนั้นอายุได้ ๗ ปี ชื่อว่า ชุม อุปฮาดก็ชักชวนราษฎรพลเมืองกาฬสินธุ์ข้ามเขาภูพานมาทำมาหากินอยู่ที่เมืองหนองหารหลวง (จังหวัดสกลนครเดิมนี่) หลายตำบลมีพระภิกษุสามเณรติดตามมาด้วย พระสงฆ์ผู้ใหญ่ชื่อว่า “หลักคำ” (พน) พาสานุศิษย์เข้าปฏิบัติพระธาตุเชิงชุม ต่อมาเมื่ออุปฮาดเมืองกาฬสินธุ์ได้รับแต่งตั้งเป็นพระธานีเจ้า ครองเมืองสกลทวาปีขึ้นตรงต่อกรุงสยาม เจ้าอนุเวียงจันทน์คิดทำศึกต่อกรุงเทพฯ เจ้าเมืองสกลทวาปีต้องโทษขัดอาญาศึก เมืองสกลทวาปีก็ถูกริบ และกวาดต้อนผู้คนลงไปอยู่เมืองกบิล พระครูหลักคำ (พน) องค์นี้ท่านก็ตามญาติโยมไปด้วย ครั้นเมื่อราชวงศ์คำได้เป็นเจ้าเมืองสกลทวาปี จึงเปลี่ยนมาเป็นสกลนคร พระครูหลักคำองค์นี้ก็กลับมาปฏิบัติพระธาตุเชิงชุมอีก เมื่อพระครูหลักคำมรณภาพแล้ว มีเจ้าอาวาสติดต่อกันมาอีกหลายองค์ มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุเจดีย์และวิหารโดยใช้แรงงานคนที่เป็นข้าพระธาตุเชิงชุม ซึ่งมีจำนวน ๑๐ หมู่บ้านตามที่มีปรากฏอยู่ในพงศาวดารเมืองสกลนคร ให้ทำการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างสิ่งถาวรวัตถุขององค์พระธาตุเชิงชุมเสมอมาทุกปี คนที่เป็นข้าพระธาตุเชิงชุมพวกนี้ก็ปฏิบัติแต่พระธาตุด้านเดียว ด้านฝ่ายบ้านเมืองก็ไม่ได้เก็บส่วยอากรแต่อย่างใด

ในปีกุน นพศก พุทธศักราช ๒๔๓๐ จุลศักราช ๑๒๔๙ ระหว่างที่พระครูหลักคำ (พน) เป็นเจ้าอาวาส มีพระสงฆ์ชาวพม่าองค์หนึ่งชื่อ สุกกีหญาจองมานดเร หรือพระสมณะพระยาอัครนัธยอยู่วัดธาตุพระยาเมืองอังวะ เป็นเจ้าคณะปกครองสงฆ์ทั่วไปในประเทศพม่า ท่านมาที่วัดศาลาธรรมและพักอยู่ในวิหาร ๑๕ วัน ในระหว่างนั้นท่านได้บอกกับพระครูหลักคำและพระยาประจันตประเทศ

^{๔๑} สำนักงานคณะกรรมการกิจการกระจายเสียง กิจการโทรทัศน์ และกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ, **กฐินพระราชทานวัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร**, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒-๑๓.

ธานีกับพระพิทักษ์เจดีย์โคตรธรรม ว่าที่นี่เรียกว่าภูน้ำลอดเชิงชุมถูกต้องแล้ว เดิมเรียกว่า เกาะไก่ เป็นที่ปรารภของพระพุทธเจ้าทั้ง ๕ พระองค์ พระเจดีย์นี้เป็นพระเจดีย์เครื่องหมายรอยพระบาทแน่นอน ที่นี้เป็นของจริง โดยที่ท่านสืบสวนหลักฐานมาหลายแห่งแล้ว ไม่มีหลักฐานเหมือนที่นี่ คือที่นี่มีหนองหารหลวงเป็นพยานพระเจดีย์นี้ พระยาภิงคาระเจ้าเมืองหนองหารหลวงเป็นผู้สร้าง (จังหวัดสกลนคร) พระสงฆ์ชาวพม่าองค์นี้ ชี้แจงเหตุผลไว้ พระครูหลักคำและพระครูสงกา จึงจัดถ้อยคำไว้ในจดหมายเหตุ

การบูรณะซ่อมแซมพระเจดีย์ วิหารวัดวาอาราม ในยุคพระครูหลักคำ (พน) เป็นเจ้าอาวาส ใช้วิธีบอกบุญชาวบ้านทั่วไปช่วยกันทำนุบำรุง เพราะไม่ได้ใช้แรงคนที่เป็นข้าพระธาตุอย่างวิธีเดิม โดยเหตุที่ราชการเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ด้านพระสงฆ์มีพระครูหลักคำเป็นหัวหน้า พร้อมด้วยพระสงฆ์ทุกอารามสามัคคีกัน ออกแรงทำอิฐเผาปูน ฝายบ้านเมืองมีพระยาประจันตประเทศธานีเจ้าเมือง ได้จัดให้พระศรีสกุลวงศ์เป็นผู้ช่วย เป็นนายงานพร้อมด้วยกรรมการพ่อค้าประชาชน เข้าสมทบพระสงฆ์ทำอิฐ เมื่อได้เพียงพอแล้ว พร้อมกันรื้อพระวิหารเก่านั้น พระเจดีย์ที่ชำรุดออก แล้วได้จัดการก่อสร้างขึ้นใหม่ตามรูปเดิมโดยมีความกว้าง ๕ วา ยาว ๑๕ วา เสาใช้ไม้เต็งรัง เครื่องบนใช้ไม้ตะเคียน พื้นและฝาผนังก่อด้วยอิฐถือปูน เมื่อก่อวิหารเสร็จแล้วพระครูหลักคำได้บอกบุญปิดทองพระเจดีย์และพระประธานในวิหารที่สร้างขึ้นใหม่ รวมเงินฝายพระสงฆ์และฝายฆราวาสสิ้นเงิน ๖๐๐ บาท (หกร้อยบาทถ้วน) ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ใช้เงินน้อยเพราะทางคณะสงฆ์และชาวบ้านออกกำลังแรงหาสรรพสัมภาระต่างๆ เช่น อิฐ ปูนขาว หิน กรวด ทราย เสา และเครื่องมืออื่นๆ มาจนเพียงพอ^{๔๒}

ในทศวรรษกาลของกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระธาตุเชิงชุมมาโดยตลอดครั้งที่สำคัญได้แก่

เหตุการณ์เมื่อวันที่ ๒-๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑

พระธาตุประสพวาทภัย ได้เกิดลมฝนอย่างแรง เป็นเหตุให้กระเบื้องเคลือบหุ้มองค์พระธาตุเชิงชุมด้านทิศใต้และทิศตะวันตก ตั้งแต่ยอดลงมาได้ทลายลงเป็นเนื้อที่ ๘ ตารางเมตร ทำให้องค์พระธาตุขาดความสวยงาม นายโบแดง จันทะเสน ผู้ว่าราชการจังหวัดสกลนคร และพระราชวิมลเมธีเจ้าอาวาสวัดพระธาตุเชิงชุม วรวิหาร เจ้าคณะจังหวัดสกลนคร ได้นัดประชุมหัวหน้าส่วนราชการทุกแผนกการตลอดถึงพ่อค้าประชาชน เพื่อพิจารณาหาทางบูรณะปรับปรุงองค์พระธาตุ ที่ประชุมแล้วพิจารณาเห็นว่า การบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งหลังสุด เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๐ นั้น ได้ใช้ปูนฉาบองค์พระธาตุและหุ้มด้วยกระเบื้องเคลือบคงไม่ปรากฏีตพอนำให้น้ำซึมเข้าภายในได้ เป็นเหตุให้ปูนที่ฉาบเสื่อมคุณภาพไม่สามารถยึดเกาะได้ดี เมื่อถูกพายุฝนพัดก็ร่วงลง ที่ประชุมพิจารณาแล้วเห็นว่าควรจะได้ลอก

^{๔๒} จังหวัดสกลนคร, จดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์พระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร, หน้า ๕๗-

ปูนและกระเบื้องที่ฉาบไว้เดิมออกทั้งหมดแล้วฉาบปูนใหม่ให้ได้รูป และทาสีขาวเหมือนของเดิมแต่ครั้งโบราณ (ไม่หุ้มกระเบื้องเคลือบ) โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์พระธาตุเชิงชุมนี้เป็นปูชนียวัตถุสถานที่สำคัญยิ่งของชาวจังหวัดสกลนคร จึงได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการอำนวยการบูรณะซ่อมแซม และมอบให้กรมศิลปากรกำหนดวิธีดำเนินการซ่อม รวมทั้งการจัดหาช่างฝีมือ และควบคุมการบูรณะซ่อมแซม

รายละเอียดในการบูรณะองค์พระธาตุเชิงชุม พ.ศ. ๒๕๑๑ มีดังนี้

ก. รื้อกระเบื้องเคลือบสีส้มที่หุ้มองค์พระธาตุเชิงชุมออกทั้งหมด เสริมแล้วโบกปูน ทาสีขาวทับตลอดทั้งองค์

ข. ลงรักปิดทองยอดพระธาตุ นับจากยอดลงมาประมาณ ๓ เมตร

ค. ติดไฟฟ้าและสายล่อฟ้าใหม่ (คงเหลือแต่การยกฉัตรขึ้นสู่ยอดเท่านั้น)

ฆ. บูรณะซ่อมแซมฉัตรยอดพระธาตุใหม่ โดยใช้ทองคำหนัก ๑๑๐ บาท โดยรื้อทองคำออกเป็นแผ่นแล้วเอาหุ้มหรือห่อวงฉัตรทั้ง ๗ ชั้น แกนฉัตรและชั้นรองโคนฉัตรด้วย วงฉัตรทั้ง ๗ ชั้น และชั้นรองโคนฉัตรของเดิมทำด้วยเงินแล้วลงรักปิดทอง ส่วนใบสีและสายโซ่ร้อยใบสีคงใช้ของเดิมแต่กาไหล่ทองเป็นของใหม่

ง. ซ่อมบานประตูโดยลงรักปิดทองหมดทั้ง ๓ ด้าน

จ. ซ่อมพระพุทธรูปที่อยู่ในซุ้มประตูพระธาตุ ทั้ง ๓ องค์คือ ด้านทิศเหนือ ทิศใต้และทิศตะวันตก พระเทพวิมลเมธี เจ้าอาวาสวัดพระธาตุเชิงชุม วรวิหาร เป็นผู้ปิดทองทั้ง ๓ องค์^{๔๓}

ในปี พ.ศ. ๒๕๕๐ พระธาตุเชิงชุมและพระวิหารมีสภาพทรุดโทรม เพราะไม่ได้ดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ในช่วงที่ผ่านมาเป็นเพียงการบูรณะบางส่วนเท่าที่จำเป็น นอกจากนี้ในระยะ ๒-๓ ปีที่ผ่านมาเกิดพายุฝนลมแรงในพื้นที่บริเวณนี้ ทำให้โบราณสถานได้รับความเสียหายหลายแห่ง กรมศิลปากรจึงเห็นสมควรดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ เพื่อรักษาองค์พระธาตุ รูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเดิมเอาไว้ ทั้งยังปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ให้สวยงาม ดังนี้

๑) บูรณะองค์พระธาตุเชิงชุมทั้งองค์ รวมทั้งบานประตูหลอกขององค์ปราสาทด้านในทั้ง ๓ ด้าน และประตูด้านทิศตะวันออก รวมถึงยอดฉัตร

๒) บูรณะองค์พระปราสาทด้านใน โดยเฉพาะส่วนฐานที่มีความชันมากเพราะถูกก่อสร้างครอบไว้ด้านใน

๓) การขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อตรวจสอบฐานรากของพระปราสาทด้านในเนื่องจากมีความชันสูงมาก อาจเกิดการทรุดตัวได้ เพราะเดิมเคยปรากฏร่องรอยการทรุดตัวอยู่แล้ว

๔) บูรณะวิหารทรงจตุรมุขด้านหน้า เนื่องจากสภาพทรุดโทรม

๕) บูรณะพระพุทธรูป คือ พระองค์แสนในพระวิหาร

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙-๘๒.

๖) บุรณะกำแพงแก้ว^{๔๔}

วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหารและพระธาตุเชิงชุมได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์อย่างต่อเนื่องมา โดยลำดับดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ต่อมาในพุทธศักราช ๒๕๕๖ วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร ได้ขออนุญาต กรมศิลปากรจัดทำ “โครงการบูรณะปิดทององค์พระธาตุเชิงชุม” เพื่อบูรณะปิดทองส่วนกลีบบัวและ ส่วนยอดองค์พระธาตุเชิงชุม ฯลฯ ซึ่งดำเนินการสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศักราช ๒๕๕๗

ระหว่างการบูรณะดำเนินการ ปรากฏว่าในวันพฤหัสบดี ที่ ๒๐ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๕๗ ช่วงเวลาระหว่าง ๑๘ นาฬิกา ๑๐ นาที ถึง ๒๑ นาฬิกา ได้เกิดพายุฝนฟ้าคะนอง ลมพายุพัด กระหน่ำในเขตเทศบาลเมืองสกลนครอย่างรุนแรงและมีฝนตกหนักมาก ทำให้ไฟฟ้าในเขตเทศบาล เมืองดับหมดทั้งเมือง ซึ่งจากข้อมูลของกรมอุตุนิยมวิทยาจังหวัดสกลนครรายงานว่า พายุที่เกิดขึ้นมี ความเร็วลมสูงถึง ๖๐ กิโลเมตรต่อชั่วโมง พายุฝนฟ้าคะนองดังกล่าวทำให้มีลมกระโชกแรงส่งผลให้ใน เวลาประมาณ ๑๙ นาฬิกา นักร้านส่วนที่เป็นไม้ไผ่ที่มีการกางสแลนโดยรอบและยอดฉัตรองค์พระธาตุ เชิงชุมเอียงลงไปทางทิศตะวันออก ยอดพระธาตุเชิงชุมหักลงมาค้างอยู่บนนั่งร้านที่ทางวัดกำลัง ดำเนินการปิดทองยอดพระธาตุอยู่

ในการนี้จังหวัดสกลนครจึงได้จัดประชุมส่วนงานทั้งภาครัฐ เอกชน ผู้ทรงคุณวุฒิต่างๆ เพื่อจัดตั้งคณะกรรมการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุเชิงชุม พุทธศักราช ๒๕๕๗ รวมทั้งจัดทำ จดหมายเหตุการณ์บูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุเชิงชุม ตลอดจนได้นำความกราบบังคมทูลเชิญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงประกอบพิธียกยอดฉัตรทองคำขึ้น ประดิษฐานยังยอดพระธาตุเชิงชุมดังเดิม^{๔๕}

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระธาตุเชิงชุม

พระธาตุเชิงชุมในปัจจุบันเป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูนศิลปกรรมแบบล้านช้าง มีฐานล่างเป็นแท่ง สี่เหลี่ยม ชั้นต่อๆ ขึ้นไปมีขนาดลดหลั่นกันเป็น ๖ ชั้น โดยมีกำแพงแก้วเตี้ยๆ ล้อมรอบ ที่มุมของฐาน ล่างสุดประดับด้วยเสากลม บริเวณกึ่งกลางของฐานทำลวดลายปูนปั้นเป็นซุ้มประตูทรงหอบปราสาทสูง ทั้ง ๓ ด้าน ข้างท้องถื่นเรียกว่า “ซุ้มแก้วดอ หอแก้วเฟื้อง^{๔๖}” ส่วนบนขึ้นไปทำเป็นองค์ระฆังทรง สี่เหลี่ยมต่อด้วยบัลลังก์เหลี่ยม มีส่วนยอดทรงกรวยเหลี่ยมซ้อนขึ้นไป สันนิฐานว่าสร้างขึ้นราวปลาย พุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพื่อก่อสวมปราสาทหินแบบขอมไว้ภายใน ซึ่งปราสาทหินที่อยู่ข้างในมีโครงสร้าง เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หน้ากว้าง ๔ เมตร หน้าแคบวัดได้ ๒๐ เมตร สูง ๒ เมตร ฐานกว้าง ๑๐ เมตร

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑-๙๔.

^{๔๕} รายละเอียดการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ดูใน จังหวัดสกลนคร, จดหมายเหตุการณ์บูรณปฏิสังขรณ์ พระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร, หน้า ๑๐๑-๒๐๐.

^{๔๖} อรุณศักดิ์ กิ่งมณี , “พระธาตุเชิงชุม...พระธาตุคู่เมืองสกลนคร”, สารกรมศิลปากร, ปีที่ ๑๒ ฉบับ ที่ ๕ (มิ.ย. ๔๒).

สูงประมาณ ๓๐ เมตร มีประตูหลอกอยู่ ๓ ด้าน มีทางเข้าด้านตะวันออกเพียงด้านเดียว ทำด้วยศิลาแลง มีจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จำนวน ๑๒ บรรทัด ที่ซุ้มประตูด้านขวามือมีขนาดกว้าง ๔๙ เซนติเมตร สูง ๕๒ เซนติเมตร แปลเนื้อความได้ว่า

“แรม ๘ ค่ำ เดือน ๗ ชยानักษัตร วันอังคาร ด้วยพวกเราพากันไปชี้แจงต่อโกลัญพล ผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่บ้านพะนุรพิเนาตามคำแนะนำของกำเสดงว่า ที่ดินที่พระเลงซึ่งอยู่ภายในหลักเขตนั้น เราได้มอบให้หัวหน้าที่ดินซึ่งอยู่ภายในหลักเขตให้ขึ้นอยู่กับโกลัญพลผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่บ้านพะนุรพิเนา มัถยนักษัตรวันอาทิตย์ โกลัญพลแห่งพระเลงถวายทาส ๔ คน แต่เทวรูปวัว ๕ ตัว ข้าวเปลือก และนาแต่สงกรานต์ และไว้ใช้ประจำแก่โกลัญพลเพื่อให้ดูแลสิ่งทั้งปวง”^{๔๗}

ศาสนาวัตถุที่สำคัญอื่นๆ ได้แก่^{๔๘}

๑. หลวงพ่อพระองค์แสน เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ประจำวัดพระธาตุเชิงชุม มีความสูงจากพระแท่นที่ประทับถึงพระยอดพระเมาฬี ๓.๒๐ เมตร มีรูปลักษณะพุทธศิลป์แบบสมัยเชียงแสนปางมารวิชัยงดงามมาก ตลอดทั้งองค์ได้ลักษณะของมหาปुरुสะทุกประการ หลวงพ่อพระองค์แสนค้นพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก หันพระปฤษฎางค์เข้าหาล้อมพระธาตุเชิงชุม ไม่ปรากฏหลักฐานผู้สร้างมีเรื่องเล่าต่อกันมาว่า คนอายุกว่าร้อยปี ผู้เฒ่าผู้แก่เกิดมาก็เห็นพระองค์แสนนี้อยู่ในพระวิหารอยู่แล้ว ได้มีการซ่อมแซมบูรณะหลายครั้ง ในการบูรณะเมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๒ นั้นมีหลักฐานเป็นอักษรขอมอยู่ใต้ฐานซุกซิด้านหลังขององค์พระพุทธรูป ความว่า

จุลศักราช ๑๒๘๑ ณ วัน ๔ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะแม เอกศก ภายในมีท่านพระครูสกลสมณกิจ สังฆปาโมกข์ และพระองค์ทั้งปวงภายนอกมีเจ้าคุณพระยาประจันตประเทศธานีเป็นประธาน และเจ้าคุณสกลกิจฐานด้วย จึงประชุมพร้อมกันด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในเมืองสกลนครว่า พระพุทธรูปองค์นี้ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของโบราณมาแต่ครั้งก่อนก็เป็นการคร่ำคร่า ทрудโทรม พระพิทักษ์เจดีย์ โคตรธรรมและพระบริหารศุภกิจ ศิริขันธ ที่เป็นหมวดนายวัดธาตุสังฆาราม จึงพร้อมกันมากระทำการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมปิดทองรองชาดให้งดงามยิ่งขึ้นไปกว่าครั้งก่อนๆ ขอให้เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอให้สำเร็จพระนิพพานในอนาคตกาลโน้นเทอญ

๒. พระวิหารใหญ่ วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร ได้สร้างพระวิหารขนาดใหญ่ทางทิศตะวันออก ติดกับองค์พระธาตุหนึ่งหลัง โดยสร้างเชื่อมส่วนท้ายวิหารเข้ากับประตูพระธาตุด้านทิศตะวันออก ภายในพระวิหารประดิษฐานพระประธานคือ หลวงพ่อพระองค์แสน

๓. สิมเก่า ทางทิศใต้ขององค์พระธาตุเชิงชุมมีอาคารเก่าหลังหนึ่ง เดิมใช้เป็นสิมหรืออุโบสถของพระอารามแห่งนี้ สิมหลังนี้หันหน้าไปทางทิศใต้ เป็นอาคารทรงตึกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด

^{๔๗} อาไฟ คำโท, สังกัดกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร อ่าน แปล เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๙.

^{๔๘} อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “พระธาตุเชิงชุม...พระธาตุคู่เมืองสกลนคร”, สารกรมศิลปากร, หน้า ๒๙-๓๕.

๓ ห้อง กว้าง ๙.๕๐ เมตร มีประตูทางเข้าอยู่ด้านหน้าทำเป็นห้องมุขต่อยื่นออกมา ผนังอาคารตอนล่างทำเป็นลูกกรงเตี้ยๆ ส่วนบนเจาะช่องเป็นซุ้มโค้งแบบตะวันตก ซึ่งได้รับอิทธิพลผ่านมาจากทางชางญวน หลังคาเป็นทรงจั่วชั้นเดียวมุงด้วยกระเบื้องไม้ บริเวณจั่วด้านหน้าเขียนภาพจิตรกรรมรูปดอกไม้มีรูปเทวดายืนบนดอกบัว มีบิรवारประคองอัญชลี ตอนบนเขียนเป็นลายหน้ากาลลักษณะศิลปะจีนผสมญวน ผนังภายในอาคารเขียนลายพันธุ์พฤกษาต่อเนื่องกันทั้ง ๔ ผนัง ส่วนผนังด้านหลังเขียนลายพันธุ์พฤกษาต่อเนื่องกันเป็นวงกลมคล้ายพวงมาลา

ภายในอาคารประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัยเป็นประธาน มีพระพุทธรูปยืนอยู่ ๒ ข้าง นอกจากนั้นยังมีรอยพระพุทธรูปบาทจำลองอีก ๑ รอย

๔. หอพระไตรปิฎกกลางน้ำ หอพระไตรปิฎกแปดเหลี่ยมเป็นอาคาร ๒ ชั้นสร้างด้วยไม้ มีรูปแบบศิลปกรรมพื้นถิ่น มีส่วนยอดเป็นหลังคาทรงจั่วมุงซ้อนลด ๓ ชั้น เรียกว่าปราสาทยอด มีทางเข้าต่อเป็นชานยื่นออกมาทางทิศตะวันตก กรอบหน้าต่างตลอดจนคันทวยที่ค้ำยันแนวหลังคาสลักลายไม้อย่างงดงามด้วยฝีมือช่างพื้นถิ่น ตั้งอยู่กลางสระน้ำเพื่อป้องกันแมลงและสัตว์ขนาดเล็กต่างๆ ไปกัดกินพระไตรปิฎก แต่ปัจจุบันความนิยมในการสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยใบลานลดลง เนื่องจากพิมพ์พัฒนาดีขึ้น ดังนั้นคัมภีร์พระไตรปิฎกจึงมีจำนวนคงที่ จึงไม่ต้องใช้พื้นที่ขนาดใหญ่สำหรับเก็บรักษาพระไตรปิฎกเช่นในอดีตอีกต่อไป ทำให้หอพระไตรปิฎกของวัดหลายๆ แห่งถูกทิ้งร้างไปในที่สุดเป็นส่วนใหญ่

๕. หอระฆังไม้ หอระฆังไม้สูง ๓ ชั้น สร้างถวายพระธาตุเชิงชุมโดยช่างชาวเวียงจันทน์สำหรับตำแหน่งที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าทั้งสี่พระองค์นั้นปัจจุบันได้ประดิษฐานอยู่ในองค์พระธาตุเชิงชุม

สรุป พัฒนาการของพระธาตุเชิงชุม

เริ่มจากการสร้างอุโมงค์ด้วยหินครอบรอยพระพุทธรูปและมณฑปไว้ ต่อมา มีการสร้างองค์พระธาตุเจดีย์ใหม่แบบศิลปะลาว ครอบทับปราสาทหินองค์เดิมไว้ภายใน สมัยพระครูหลักคำ (พน) เป็นเจ้าอาวาส ใช้วิธีบอกบุญชาวบ้านทั่วไปช่วยกันทำนุบำรุง ออกแรงทำอิฐเผาปูน รื้อพระวิหารเก่าหน้าพระเจดีย์ที่ชำรุดออก แล้วได้จัดการก่อสร้างขึ้นใหม่ตามรูปเดิมโดยมีความกว้าง ๕ วา ยาว ๑๕ วา เสาใช้ไม้เต็งรัง เครื่องบนใช้ไม้ตะเคียน ผนังและฝาผนังก่อด้วยอิฐถือปูน เมื่อก่อวิหารเสร็จและปิดทองพระเจดีย์และพระประธานในวิหารที่สร้างขึ้นใหม่

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระธาตุเชิงชุม ครั้งสำคัญในปี ๒๕๑๑ พระธาตุประสพวาทภัย ได้เกิดลมฝนอย่างแรง เป็นเหตุให้กระเบื้องเคลือบหุ้มองค์พระธาตุเชิงชุมด้านทิศใต้และทิศตะวันตก ตั้งแต่ยอดลงมาได้หลายลงเป็นเนื้อที่ ๘ ตารางเมตร ทำให้องค์พระธาตุขาดความสวยงามได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการอำนวยการบูรณะซ่อมแซมและมอบให้กรมศิลปากรกำหนดวิธีดำเนินการซ่อมรวมทั้งการจัดหาช่างฝีมือ และควบคุมการบูรณะซ่อมแซม

ในปี พ.ศ. ๒๕๕๐ พระธาตุเชิงชุมและพระวิหารมีสภาพทรุดโทรม เพราะไม่ได้ดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ กรมศิลปากรจึงเห็นสมควรดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ เพื่อรักษาองค์พระธาตุ รูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเดิมเอาไว้ ทั้งยังปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ให้สวยงาม คือ พ.ศ. ๒๕๕๗ ยอดพระธาตุเชิงชุมหักลงมาค้างอยู่บนนั่งร้านที่ทางวัดกำลังดำเนินการปิดทองยอดพระธาตุอยู่เนื่องจากเกิดพายุฝนฟ้าคะนองรุนแรง จึงได้มีการตั้งคณะกรรมการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุเชิงชุม พุทธศักราช ๒๕๕๗ รวมทั้งจัดทำจดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุเชิงชุม ตลอดจนได้นำความกราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงประกอบพิธียกยอดฉัตรทองคำขึ้นประดิษฐานยังยอดพระธาตุเชิงชุมดังเดิม

รูปพรรณสัณฐานของพระธาตุเชิงชุมก็ได้มีพัฒนาการจากการสร้างอุโมงค์ครอบรอยพระพุทธรูปมาเป็นการสร้างองค์พระธาตุเจดีย์ตามศิลปะลาวและได้ปรับปรุงเป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูน รูปแบบขององค์พระธาตุได้รับอิทธิพลจากพระธาตุพนม ฐานรูปสี่เหลี่ยมสูงประมาณ ๒๔ เมตร ส่วนบนเป็นทรงบัวเหลี่ยมไม่มีลวดลายประดับ มีซุ้มประตูสี่ด้าน ซุ้มยอดประตูมีลักษณะเป็นยอดปราสาท ข้างในทึบสร้างด้วยศิลาแลงและหินทรายแดง มีซุ้มประตูลวดลายแบบศิลปะขอมด้านทิศเหนือใต้และตะวันตก ซุ้มประตูทางเข้าจริงอยู่ด้านทิศตะวันออก สร้างครอบรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้าทั้งสี่พระองค์ ยอดฉัตรทองคำเหนือองค์พระธาตุเชิงชุมทำด้วยทองคำบริสุทธิ์

๒.๒.๓. พระธาตุอิงฮัง

คำว่า "อิงฮัง" เป็นคำในภาษาลาว หมายถึง "พึงรัง" หรือ "พึงต้นรัง" ในภาษาไทย (ต้นรังเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ต้นสาละ ซึ่งเป็นต้นไม้สำคัญในตำนานแห่งพระพุทธประวัติ)

ตำนานอุรังคธาตุ^{๔๔} กล่าวว่า ในสมัยพุทธกาลองค์สัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จเปิดโลกและรับอาราธนามาฉันภัตตาหารที่บริเวณนี้ ต่อมาพระเจ้าพระเจ้าสุมิตรธรรมวงศาภคิตรีย์ผู้ปกครองอาณาจักรศรีโคตรบองได้สร้างพระธาตุองค์นี้ขึ้นพร้อมตั้งชื่อว่าพระธาตุอิงฮัง เมื่อถึงศตวรรษที่ ๙ อาณาจักรศรีโคตรบอง เริ่มเสื่อมอ่อนแอลงชนชาติขอมได้รุกเข้ามามีอำนาจแทน พระธาตุอิงฮัง จึงถูกดัดแปลงเป็นเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ ภายใต้การนำของพระเจ้าสุนธราธิราชราชาได้มีการสร้างต่อเติมองค์พระธาตุ ตกแต่งลวดลาย ประติมากรรมเป็นเรื่องเมถุนสังวาสและรามายณะ นับแต่นั้นมาลักษณะศิลปกรรมของพระธาตุอิงฮัง จึงเป็นศิลปะแบบขอมโบราณพร้อมกับเรียกชื่อว่า อินทรปราสาท

จนถึงศตวรรษที่ ๑๔ ชนชาติลาวได้เข้ามามีอำนาจแทนขอม สมัยพระโพธิสารราชภคิตรีย์แห่งอาณาจักรล้านช้างซึ่งเลื่อมใสพุทธศาสนา ได้นำพุทธศาสนิกชนบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม พระธาตุอิงฮัง พระธาตุโพนคิมใหญ่ จนถึงสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ได้ต่อเติมศิลปะล้านช้างเข้า

^{๔๔} ท้าวเพ็ดสะหมอน พอนวิสัยลัก, “พระธาตุอิงฮัง”, เอกสารภาษาลาวแปล เรียบเรียงและสรุปความ โดยนายณันท์วัฒน สามารถ อดีตรองผู้อำนวยการสำนักข่าวกรองแห่งชาติ. (อัตสำเนา)

ไปในองค์พระธาตุอิงฮัง และเสริมยอดดวงปี ดัดแปลงให้เป็นพระธาตุทางพระพุทธศาสนา โดยฐานพระธาตุแต่ละด้านกว้าง ๙ เมตร สูง ๒๕ เมตร ปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบันรัฐบาลลาวขึ้นทะเบียนเมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน ๑๙๙๓ เป็นมรดกวัฒนธรรมระดับชาติ นอกจากจะเป็นคู่บ้านขวัญเมืองแล้วยังเป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม มีลักษณะสวยงาม เป็นที่เคารพยำเกรงของคนทั่วไปการตกแต่งครบถ้วนตามสถาปัตยกรรมดั้งเดิม แต่มีการปรับปรุงโดยอาศัยศิลปะอังกอร์วัต ล้านช้าง(สยาม) โครงสร้างส่วนใหญ่เป็นผาสด เป็นแบบเก่าของอังกอร์วัตมากกว่าสกุลช่างอื่น

ประวัติทางโบราณคดี

ประมาณศตวรรษที่ ๖-๑๓ สร้างสมัยศรีโคตรบองมีอำนาจ พระเจ้าสุนทราชาราชาธิราชแห่งอาณาจักรศรีโคตรบองวางรากฐานตามพระเถระอินเดีย เมื่อสร้างเสร็จได้นำเอาพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ แต่ในหนังสืออูรังคธาตุกล่าวว่าได้ทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องหมายของสถานที่ที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อมาโปรดพระยาศรีโคตรบอง คงจะมีจุดประสงค์เพื่อให้คนเห็นความสำคัญของปูชนียสถานมากขึ้นจึงเอาสถานที่นี้ไปเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธเจ้า ครั้นต่อมาอาณาจักรศรีโคตรบองหายไป คงเป็นเพราะเขมรโบราณแผ่อำนาจเข้ามาครอบครองดินแดนในส่วนนี้ ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๙ นิทานพญาศรีโคตรบองได้มีการเล่าต่อๆ กันมา โดยเฉพาะลาว ไทย ในระหว่างเขมรมีอำนาจได้ทำให้เป็นทาสสถานของฮินดู ลงลายตกแต่งฝาประตู ผนัง มีประวัติเกี่ยวกับเทพเจ้าของฮินดู (พราหมณ์) โดยเฉพาะเรื่องเมถุนสังวาส ลักษณะของพระธาตุก็กลายเป็นพระปรางค์ของเขมรโบราณไป แล้วเรียกกันว่า อินทผาสด และได้กลายมาเป็นอิงฮังเมื่อลาวมีอำนาจแทนขอมในศตวรรษที่ ๑๓

เมื่อประมาณศตวรรษ ๑๓ - ๑๔ ชาติลาวเริ่มมีอำนาจควบคุมดินแดนในส่วนนี้ และแยกย้ายไปตั้งอาณาจักรหลายแห่ง แห่งหนึ่งชื่ออาณาจักรกะบองตามชื่อศรีโคตรบอง ในศตวรรษที่ ๑๔ มีเจ้าครองเมืองชื่อพญาแปดบ่อ ในปี ค.ศ. ๑๓๔๙ พญาฟ้าจัมผู้รวบรวมแผ่นดินลาวได้สู้รบกับพญาแปดบ่อ ในที่สุดพญาแปดบ่อถึงแก่ความตายจึงตั้งน้องชายพญาแปดบ่อเป็นเจ้าเมืองแทนระหว่างนี้เรื่องราวของธาตุมิได้มีการพูดถึง แต่ก็คงดูแลให้มีความสำคัญรวมทั้งพระธาตุอิงฮังด้วย

เรื่องราวของพระธาตุอิงฮังปรากฏชัดขึ้นในสมัยสมเด็จพระโพธิสาระราช (ครองหลวงพระบาง)และสมเด็จพระชัยเชษฐาธิราช

ปีค.ศ. ๑๕๓๙ พระโพธิสาระราช มาเวียงจันทร์และนมัสการพระธาตุอิงฮัง พระธาตุศรีโคตรบอง พระธาตุพนมและพระธาตุโพน พระธาตุอิงฮังได้ถูกสร้างต่อเติมโดยพระไชยเชษฐาที่ ๑ เมื่อครองเวียงจันทร์เมื่อปี ค.ศ.๑๕๔๘ ดัดแปลงให้กลับคืนมาเป็นเจดีย์ในทางพุทธศาสนา สร้างยอดเจดีย์ตามแบบศิลปะล้านช้าง มีการฉลอง (ทำบุญ) มอบข้าทาสบริวารให้ดูแลองค์พระธาตุ กษัตริย์ทุกพระองค์หลังจากนั้นได้ดูแลเอาใจใส่ตลอดมา จนปี ค.ศ. ๑๘๒๙ สมัยที่อาณาจักรล้านช้าง เวียงจันทร์ถูกทำลาย พระธาตุก็เศร้าหมอง มีเพียงชาวบ้านในบริเวณใกล้ๆ ดูแลบูชาพระธาตุ

ค.ศ. ๑๘๙๓ ฝรั่งเศสครอบครองลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง พระธาตุไม่ได้รับการดูแล หลังค.ศ. ๑๙๓๐ เจ้าหน้าที่โบราณคดีของฝรั่งเศสได้ซ่อมแซมโบราณสถานในลาวและได้มีการปรับปรุงพระธาตุเพียงเล็กน้อย ในส่วนของนายทวารบาลซ่อมแซมตามลักษณะเดิม ส่วนบานประตูเอามาไว้ที่เวียงจันทน์และสร้างบานประตูขึ้นมาใหม่

ในปีค.ศ. ๑๙๔๙ ลาวได้เอกราช พระธาตุอิงฮังได้รับการบูรณะซ่อมแซมให้สวยงาม โดยเจ้าแขวงเป็นประธาน พร้อมทั้งปรับปรุงบริเวณให้กว้างขวางขึ้น สร้างประตู กำแพง กำหนดการเฉลิมฉลองในเดือนเจียงเพ็ญของทุกปี

จากข้อมูลตามหนังสือของพระอาจารย์โสม พะชัยยะมงคนอ^{๕๐} สรุปความได้ว่า

พระธาตุอิงฮังเป็นพระธาตุที่มีความศักดิ์สิทธิ์แต่โบราณ ตั้งอยู่ที่บ้านธาตุอิงฮัง ถือว่าเป็นชุมชนที่อุปถัมภ์พระธาตุ ตั้งแต่สมัยพระไชยเชษฐาธิราช

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แน่นอนยังหาข้อยุติไม่ชัด หลักฐานทางตำนานติดพันกับตำนานอุรังคธาตุมาโดยตลอด สร้างประมาณ ๔๕๐ ปี หลังจากพุทธกาลล่วงแล้ว คือก่อน ค.ศ. ประมาณ ๔๐๘ ปี มีหลักฐานว่าพระโสมณะกับพระอุตตระ ศาสนทูตจากอินเดีย ได้นำศาสนาพุทธมาครั้งแรก พ.ศ. ๔๐๘ ก่อนศาสนาพราหมณ์และฮินดู หนังสือที่ยืนยันความเป็นมาของพระธาตุได้แก่ตำนานอุรังคธาตุเท่านั้น ที่เห็นเป็นหลักฐานได้กว่าตำนานอื่นๆ

ตำนานอุรังคธาตุที่พระเทพรัตนโมลี เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมได้เขียนไว้ ถือว่าเป็นฉบับที่อ่านง่าย แจ่มแจ้งฉบับหนึ่งที่ยืนยันถึงการเผยแพร่ศาสนาเข้ามาในสุวรรณภูมิประเทศ ในตำนานได้เริ่มความจากพระอรหันต์ทั้ง ๓ เป็นศิษย์ของพระมหากัสสปะที่ได้รับมอบหมายให้เป็นศาสนทายาทในสุวรรณภูมิ ถูกส่งมาจากกรุงราชคฤห์มาจันทบุรี (เวียงจันทน์) ได้แก่พระมหาพุทธรักขิตะ นำเอาเจ้ารัตนกุมารและจุนละรัตนกุมาร ที่เมืองอินทปัตถนครประเทศกัมพูชามาวขที่บริเวณริมฝั่งโขง ตะวันออก ที่ท่าหอแพ สามเณรเชื้อเจ้าเมืองเขมรได้เรียนวิปัสสนากรรมฐาน องค์ที่สองพระมหาธรรมรักขิตะ ได้นำเอาเจ้าสุวรรณผาสาดและจุลสุวรรณผาสาดกุมาร เป็นเชื้อเจ้าเมืองจลุมณีพิมพิต (ในทางพงศาวดารพื้นบ้านตามแนวแม่น้ำโขงตอนกลาง ตามตำนานอุรังคธาตุ ตำนานขุนบรม ได้แก่เมืองเชียงขวางปัจจุบัน แต่นักประวัติศาสตร์ลาว ให้ความเห็นว่า น่าจะเป็นเมืองพิมายในโคราชปัจจุบัน) มาบวชที่โพนจิก ได้ห้วยคุคำ องค์ที่สาม พระมหาสังฆรักขิตะ นำเจ้าสังตะวัชชะกุมาร จากเมืองหล้าหนองคาย มาบวชเรียน

สามเณรทั้ง ๕ ต่อมาได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ สำเร็จอรหันต์ พระอาจารย์นำไปราชคฤห์เพื่อไปรับพระบรมสารีริกธาตุ และกลับมาที่เมืองคอนราต (คือนครราชสีมาของไทย) พระอาจารย์ทั้ง ๓ องค์ได้มอบหมายเกี่ยวกับพระบรมสารีริกธาตุ ดังนี้

^{๕๐} จากข้อมูลตามหนังสือของพระอาจารย์โสม พะชัยยะมงคน เอกสารภาษาลาวแปล รียบเรียงและสรุปความ โดยนายณัฏฐ์วิวัฒน์ สามารถ อติตรองผู้อำนวยการสำนักข่าวกรองแห่งชาติ. (อัคราเนนา)

๑. พระบรมสารีริกธาตุหัวเหินาให้นำมาไว้ที่ภูผาหลวง คือพระธาตุหลวง เวียงจันทร์
ปัจจุบัน

๒. พระบรมสารีริกธาตุฝ่าเท้าขวาให้นำมาไว้ที่เมืองหล้า หนองคาย โดยมีน้ำเลี้ยง แม่นม
และชาวเมืองเป็นผู้อุปัถม์

๓. พระเขี้ยวฝาง ๓ องค์ให้นำมาไว้ที่โพนจิก เวียงจั่ว คือท่าพระบาทโพนสัน เมือง
บาทโพนสัน

๔. พระเขี้ยวฝาง ๔ องค์ให้นำมาไว้ที่ท่าหอแพ คือพระธาตุบังพวน เมืองเวียงคุก
หนองคาย

ต่อมาพระอรหันต์ทั้ง ๕ ได้มายังเมืองศรีโคตรบูร ที่ป่าไม้รวก ภูกำพร้า เพื่อขอปฏิสังขรณ์
พระอุรังคธาตุและได้เล่าถึงอดีตชาติของแต่ละองค์ พระยาสุมิตรธรรมวงศา (พญาศรีโคตรบองในชาติ
ก่อน) นำโดยพระอรหันต์ทั้ง ๕ ได้มาที่ต้นรัง และระลึกชาติได้จึงเห็นควรสร้างสถูปเจดีย์ไว้เคารพบูชา
ต่อไป จึงเป็นพระธาตุอิงฮังแบบเดียวกับพระธาตุพนม เป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้างสองวา สองศอก
สูงจากพื้นถึงยอด ๓ วา เมื่อสร้างเสร็จพระอรหันต์ทั้ง ๕ จึงกลับไปนำเอาพระบรมสารีริกธาตุมา
ประดิษฐานไว้เมื่อเอดำนานทั้งหลายมาเทียบ เนื้อหาจะใกล้เคียงแต่ระยะเวลาต่างกัน ชาวอินเดีย
โบราณอพยพมาสุวรรณภูมิครั้งใหญ่ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พราหมณ์โกณฑัญญะ ได้นำลัทธิ
ไศวนิกายเข้ามา พระโสณะ พระอุตตระ นำพระพุทธศาสนาเข้ามาตามพระบรมราชโองการของ
พระเจ้าอโศก ตามตำนานยังได้กล่าวถึง พระธาตุหลวง พระธาตุพนม พระธาตุอิงฮัง

เมื่อพิจารณาจากประวัติการเผยแพร่พระพุทธศาสนาและไศวนิกาย พอสรุปได้ว่าพระธาตุ
อิงฮังสร้างประมาณ ๔๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. น่าจะเป็นช่วงเวลาอาณาจักรศรีโคตรบูรณั้รุ่งเรืองและในสมัย
ของพระเจ้าสุมิตรธรรมาธิราช ในตำนานพระธาตุโพนกล่าวว่า พระธาตุอิงฮัง พระธาตุพนม พระธาตุ
เชิงชุม เริ่มสร้าง พ.ศ. ๑๑๒ พระธาตุอิงฮังในความเห็นเชิงโบราณคดีสร้างขึ้นใน ศตวรรษที่ ๔ ก่อน
คริสต์ศักราช ในรัชกาลพระเจ้าสุนทรราช โดยสร้างขึ้นตามคำแนะนำของพระเถระชาวอินเดียเมื่อ
สร้างเสร็จแล้วประสงค์ที่จะให้เป็นพุทธสถานที่พระพุทเจ้าได้เคยเสด็จมาที่ป่าไม้รัง จึงได้นำเอาพระ
บรมสารีริกธาตุมาบรรจุไว้ แต่ที่ได้เคยกล่าวมาแต่เบื้องต้นว่าเป็นที่ประทับของพระพุทเจ้าในคราว
เสด็จมาที่เมืองศรีโคตรบอง ผู้เขียนน่าจะมีจุดประสงค์ที่จะโน้มน้าวประชาชนให้เห็นความสำคัญของปู
ชนียสถานแห่งนี้ จึงไปผูกเรื่องราวให้เชื่อมโยงกับพระองค์ เมื่ออาณาจักรศรีโคตรบองเสื่อม ขอมมี
อำนาจในศตวรรษที่ ๗ ก็ดัดแปลงเป็นเทวสถานของคิวนพ มีการปรับปรุงลดทอนกลายเป็นอินทร
ปราสาท หรืออินทผาสาทและกลายมาเป็นอิงฮังในศตวรรษที่ ๑๔ เป็นต้นมา

พระธาตุอิงฮัง มีลักษณะทรงเหลี่ยมหรือสถูปทรงพองน้ำ เช่นเดียวกับพระธาตุพนม
พระธาตุหลวงที่นครเวียงจันทน์ อยู่ห่างจากเมืองสะหวันนะเขต สปป.ลาว ไปทางเหนือสิบกว่า
กิโลเมตร

กำแพงชั้นนอก เป็นวิหารคดเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปทำด้วยปูนปางมารวิชัย เบื้องล่างให้เป็นที่ตั้งเกีบบัฏฐีเจ้าศรัทธาจนเต็มวิหารคด นอกกำแพงด้านตะวันออกเป็นเขตวัดที่ดูแล มีอาคารกุฏิที่พักพระภิกษุ ศาลาการเปรียญ โดยไม่มีการการก่อกำแพงล้อมรอบ

ภายในกำแพงแก้วล้อมถือเป็นเขตพิเศษ กล่าวว่ามีพระพุทธรูปฝังไว้เต็มไปหมดจึงห้ามผู้หญิงเข้าเกรงไปเหยียบย่ำ มีองค์พระธาตุอิงฮังที่ก่ออิฐถือปูนสูงเด่น มีสภาพของธรรมชาติดูแลไม่มีการบูรณะ คงพบแต่ประตูด้านตะวันออกเท่านั้นที่ทาสีทองให้เด่นเหนือส่วนอื่นและเป็นประตูเดียวที่เปิดได้ โดยประตูที่เหลือมีรูปปั้นตามแนวของขอมยื่นปิดทางเข้าไว้หมด การกราบไหว้สักการะก็จะมีรูปเทียนกระถางดอกไม้ และมะพร้าวอ่อนที่เป็นแนวปฏิบัติของชาวบ้าน

ภาพและรูปปั้นที่ปรากฏให้เห็นทั้งสิ้นด้าน นับจากประตูที่ปิดทางด้านตะวันออก ประตู ๒ บานมีภาพสลักตามคติความเชื่อของขอมในลัทธิไศวะของศาสนาฮินดูที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย

ศาสนาฮินดู เชื่อในเหล่าเทพที่สถิตที่เขาศรีสุเมรุบนสวรรค์ ที่ถือว่าเป็นแกนของจักรวาล คือ พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก พระศิวะเป็นผู้ทำลาย และพระวิษณุเป็นผู้ปกป้องรักษา จึงทำให้เกิดความเชื่อหลายลัทธิ เช่น ลัทธิเชื่อในพระวิษณุหรือพระนารายณ์เป็นเทพสูงสุด ลัทธิเชื่อในพระศิวะ ลัทธิเชื่อในพระเทวีซึ่งพระชายาเทพทั้งหลาย เป็นต้น

ความเชื่อในกายพระศิวะ เชื่อในพลังศิวลึงค์ที่เป็นความคิดที่พราหมณ์ในสมัยก่อนคิดขึ้นมาเพื่อแสดงเป็นสัญลักษณ์เพื่อบูชาพระศิวะ มีการสร้างรูปปั้นเป็นศิวลึงค์บนฐานโยนีพระอุมาที่ใหญ่กว่า มีพิธีสวดมนต์ บวงสรวง สรงด้วยน้ำเพื่อให้เจ้าแม่กาลิหัยโกธ (เจ้าแม่กาลิเป็นอีกภาคหนึ่งของพระอุมา) ชาวบ้านรองเอาน้ำไปใช้ภัยพิบัติก็จะไม่เกิด ภาพปั้นและสลักในพระธาตุอิงฮัง จะพบแนวความเชื่อในลัทธิไศวะเป็นพื้นฐาน โดยบานประตูด้านตะวันออกทั้งสองบาน เป็นภาพแสดงการเสพสมด้วยท่าทางต่างๆ ทั้งหมดบานละสี่ภาพ

รูปปั้นด้วยปูนเหมือนเทพ เป็นภาพที่แสดงความพิสดารของศิวลึงค์ในรูปแบบต่างๆ ทั้งสี่ทิศโดยด้านตะวันออกมีเทพ ๒ องค์ บ้างก็เอามือถือ พาดไหล่ รองนั่ง พันเอว เป็นต้น ซึ่งความเชื่อตามลัทธิไม่ถือว่าเป็นเรื่องลามกแต่เป็นการแสดงพลังของพระศิวะต่อพระอุมาให้พึงพอใจจะได้ไม่โกรธและกลายร่างเป็นเจ้าแม่กาลิที่นำเอาความชั่วร้ายมาให้ เชื่อว่าเป็นการจัดภัยอันแต่เดิมคือโรคภัยไข้เจ็บและโรคระบาดตามแนวคิดฮินดู

ตำแหน่งที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในพระธาตุอิงฮังนั้นเป็นการก่ออุโมงค์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุสันหลังของพระพุทธเจ้าไว้เช่นเดียวกับอุโมงค์ที่บรรจุพระอัฐิธาตุในพระธาตุพนมซึ่งในอุรังคนิทานได้กล่าวถึงการสร้างธาตุอิงฮังไว้ว่า

ครั้งนั้น พระยาสุเมตธรรม พร้อมด้วยรพีพลโยธาเสด็จไปทอดพระเนตรต้นรังที่ว่าพระองค์ได้อุ้มบาตรนำไปถวายพระพุทธเจ้า เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วทรงเลื่อมใสจึงได้ก่ออุโมงค์มีฐาน

เหมือนกับอุโมงค์ที่บรรจุพระอัฐิธาตุ พระอรหันต์ทั้ง ๕ จึงไปสู่เมืองราชคฤห์นำเอาพระบรมธาตุสันหลังของพระศาสดามาฐานาปาไว้ ณ ที่นั้นแล้วพระองค์ก็เสด็จกลับคืนมาสู่เมืองมรุกขนคร^{๕๑}

จากการลงพื้นที่สัมภาษณ์เจ้าอาวาสวัดพระธาตุอิงฮังท่านได้กล่าวถึงพระธาตุอิงฮังว่า ต้นฮังที่มองเห็นอยู่ข้างองค์พระธาตุคือส่วนหนึ่งของพระธาตุอิงฮังเนื่องจากเป็นหน่อของต้นฮังเดิม ส่วนต้นฮังเดิมนั้นอยู่ในฐานพระธาตุ เอาถวายเป็นพระแท่นที่พระพุทธเจ้าท่านยืนฉันอาหาร พระบรมสารีริกธาตุส่วนกระดูกสันหลังใส่โกไว้ ต้นฮังจริงๆเป็นฐานพระ ต้นฮังอินเดียเรียกต้นสาละ คนไทยเรียกต้นสาละ แต่คนลาวเรียกต้นฮัง^{๕๒}

ข้อความจากนิทานอุรังคธาตุและคำบอกเล่าของท่านเจ้าอาวาสวัดพระธาตุอิงฮังแสดงว่า ปัจจุบันพระบรมสารีริกธาตุก็ยังบรรจุอยู่ในอุโมงค์ของพระธาตุอิงฮังเช่นเดิม

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระธาตุอิงฮัง

พระธาตุอิงฮังมีขนาดความสูง ๒๕ เมตร ฐานพระธาตุกว้างด้านละ ๙ เมตร องค์พระธาตุประกอบด้วยฐาน ๓ ชั้น ลดหลั่นกันเป็นลำดับโดยฐานล่างและฐานกลางเป็นศิลปะดั้งเดิม (สมัยอาณาจักรศรีโคตรบองและอาณาจักรเขมร) ส่วนฐานบนและยอดพระสถูปเป็นศิลปะสมัยล้านช้างอันเป็นสถาปัตยกรรมทรงสูงแบบก่ออิฐถือปูนประดับกระจกลายปูนปั้นประดับกระเบื้องลงยาทั่วองค์พระธาตุ

พระธาตุทางทิศใต้

ฐานชั้นล่างด้านทิศใต้ของพระธาตุประกอบด้วยซุ้มประตูกลาง มีลักษณะเป็นลูกยื่นออกมาเป็นซุ้มเรือนแก้ว มีเครื่องยอดทรงสูงทั้ง ๓ ชั้นลดหลั่นกันไป ซุ้มกลางของฐานชั้นแรกจะมีบานประตูทำลักษณะทึบ ลักษณะเหมือนนอกเสา มีประติมากรรมรูปทวารบาลอยู่กลางประตู เหนือขอบประตูมีทับหลังเป็นรูปครุฑจันทน์ เหนือขึ้นไปของซุ้มประตูทำเป็นประติมากรรมนูนสูง รูปพระพุทธนาคปรกด้านข้างทั้ง ๒ ซุ้ม ประตูกลางจะมีซุ้มเรือนแก้วเป็นลักษณะซุ้มจะนามีขนาดเล็กกว่าซุ้มกลาง แต่ละซุ้มจะมีเทวดาประจำทิศประดิษฐานอันได้แก่ พระยม และพระหฤดี ที่มุมของฐานชั้นแรกด้านบนจะทำเป็นรูปกระจงบายศรีทั้ง ๔ มุม

ฐานชั้นกลางมุมของฐานชั้นบนทั้ง ๔ ด้านเป็นเสาเม็ดทรงเหลี่ยมประดับตกแต่ง ซึ่งฐานชั้นนี้ประกอบด้วยซุ้มเรือนแก้ว อันเป็นซุ้มทางคุนหิตหรือซุ้มกรอบพัฏฐ์ กลางซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปปางห้ามญาติ ขนาดเท่าพระปางห้ามญาติที่ประดิษฐาน ณ เมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ได้จากอาณาจักรเขมรและถือเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของอาณาจักรล้านช้าง

^{๕๑} พระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส), *อุรังคนิทาน: ตำนานพระธาตุพนม (พิสดาร)*, หน้า ๗๒.

^{๕๒} สัมภาษณ์ ญาท่านลำพัน ชินเตโซ ไซบุนกอง, เจ้าอาวาสวัดพระธาตุอิงฮัง อำเภอโกลสอนวิหาร แขวงสะหวันนะเขต, ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๘.

ลักษณะของซุ้มกลางเป็นศิลปะเขมร อันมีส่วนประกอบเป็นทับหลังเหนือประตูและเสาประกอบประตูด้วย นอกจากนี้ยังมีซุ้มเรือนแก้วเป็นรูปพระวิมาน โดยมีนกหัสติลิงค์ประทับนั่งบนดอกบัวบานทั้งสองข้าง

ฐานชั้นบนประกอบด้วยซุ้มเรือนแก้วเป็นมุขเล็ก พร้อมซุ้มพระวิมานขนาดทั้ง ๒ ข้าง ส่วนมุมของฐานชั้นนี้ประดับด้วยกระจังบายศรีทั้ง ๔ มุม ยอดบนเป็นสถูปรูปทรงพระธาตุพนม ตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบลายปูนปั้นรูปดอกประดับประดาด้วยกระจังสีลงยาอย่างสวยงามพร้อมทั้งฉัตรประดับบนยอดสูงสุด

พระธาตุทางทิศตะวันตก

ฐานชั้นล่างสร้างเป็นซุ้มมุขยื่นออกมาเป็นลักษณะซุ้มเรือนแก้ว โดยมีประตูแบบอกเลา พร้อมทั้งทวารบาลอยู่กลางประตู เป็นประติมากรรมปูนปั้น พร้อมทั้งมีบริวารรับใช้อยู่ด้านล่าง บนประตูมีทับหลังทำเป็นรูปพระราหูอมจันทร์ ประกอบด้วยลายขดแบบคลื่นน้ำ เหนือทับหลังขึ้นไปมีประติมากรรมรูปพระจันทร์และพระนางดาราศาประทับนั่งอยู่บนพาดะเป็นม้า ส่วนเทพประจำทิศนี้อยู่ในซุ้มเรือนแก้วทั้ง ๒ ด้านอันได้แก่พระวรุณ

ฐานชั้นกลางประกอบด้วยซุ้มเรือนแก้วประดิษฐานพระปางห้ามญาติ โดยมีหมู่พระวิมานมีนกหัสติลิงค์นั่งอยู่บนดอกบัวบานประทับอยู่เช่นเดียวกับพระธาตุทางด้านทิศใต้ ฐานชั้นบนและยอดสถูปมีลักษณะเช่นเดียวกับพระธาตุทางด้านทิศใต้

พระธาตุทางทิศเหนือ

ฐานชั้นล่างเป็นซุ้มเรือนแก้วมีมุขยื่นออกมา ที่บานประตูมีเทพกษัตริย์ทำเป็นรูปพระฤๅษีตะไลโกศ (ฤๅษีหน้าเนื้อ) นั่งบนเสื่อ เหนือบานประตูทำเป็นประติมากรรมทรงสูง รูปนรสิงห์คาบนาคร ส่วนที่ยอดของซุ้มประตูมีพระพุทธรูปทรงคอกประกอบด้วยซุ้มเรือนแก้ว ทั้ง ๒ ข้างของซุ้มกลางมีเทพรักษาประจำทิศ คือท้าวเวสสุวรรณและพระอิศานเป็นยักษ์ประจำทิศเหนือ ส่วนฐานชั้นกลางและชั้นบนตลอดจนสถูปมีลักษณะเช่นเดียวกับพระธาตุด้านทิศตะวันตก

พระธาตุทางทิศตะวันออก

เป็นด้านที่มีความสำคัญที่สุด อันประกอบด้วยสี่เหลี่ยมลดหลั่นกัน ๓ ชั้น เช่นเดียวกับทิศอื่นแต่สิ่งที่สำคัญโดยเฉพาะซุ้มประตูแตกต่างจากซุ้มอื่น ประกอบด้วยลวดลายปูนปั้นประยุกต์ อาทิ ลายกาบไผ่ ลายน่องสิงห์ และลายดอกลอย มีลักษณะเป็นลายดอกจอกประดับด้วยกระเบื้องลงยา พร้อมทั้งปรากฏด้านซดเป็นรูปกนิษฐ อันเป็นลวดลายที่ปรากฏขึ้นในระยะหลังสิ่งที่โดดเด่นอันเป็นเสน่ห์สำคัญขององค์พระธาตุได้แก่ ลวดลายจำหลักที่ซุ้มประตู อันประกอบด้วยลายบนจั่ว เป็นลายร่องประกน (จั่วประกบลูกฟัก) พร้อมทั้งมีลายประกอบที่ผูกเป็นลายเกลียวคลื่นน้ำ สื่อความหมายให้เห็นความสำคัญและอิทธิพลของลำนํ้าโขงอันเป็นสายใยที่หล่อเลี้ยงชีวิตอาณาจักรล้านช้าง

โครงสร้างของลายจั่ว มีลักษณะเช่นเดียวกับลวดลายของอาณาจักรล้านนา เรียกว่าลายล่องตาผ้า (หมายถึงการเย็บผ้าจีวรของพระที่ทอขึ้นเสมือนรูปแนวคันนา) ลักษณะจำหลักไม้ลงรักปิด

ทองประดับกระจกลงยา ตรงกลางลายประดับจั่วจั่วหลักเป็นรูปเทพนมถือดอกไม้ โดยมีลายเกลียวคลื่นน้ำประกอบ อันเห็นได้ว่าการผูกลายที่มีความประสานกลมกลืนกันและการแบบลายด้วยลายหน้ากระดานทำเป็นรูปลายดอก ๔ กลีบ ลายขอบประตูจั่วหลักนี้ทำเป็นลายคลื่นเกลียวน้ำประกอบลายเม็ดประดับคำกำหนดไว้ที่เกาะประตู

ส่วนสำคัญที่สุดของบานประตูทิศนี้ เป็นงานประติมากรรมจำหลักไม้ประดิษฐ์ลวดลายอันวิจิตรลงรักปิดทองประดับกระจก เป็นที่เลื่องลือในความงดงามอันอ่อนช้อย มีภาพจำหลักเรื่องเกี่ยวกับการเสด็จเสวยวสที่ไม่เคยพบในพุทธสถานล้านช้างแห่งใด^{๕๓}

พระธาตุอิงฮังเป็นปูชนียสถานอันเป็นศรีสง่าของล้านช้าง รูปลักษณะประดับประดาด้วยองค์ประกอบทางพุทธศิลปะซึ่งล้วนมีความหมายตามนัยทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะฐานองค์พระธาตุที่ซ้อนกัน มีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมทรงสี่เหลี่ยมลดหลั่นกัน ๓ ชั้น เปรียบเสมือนไตรภูมิทั้งสามแห่งชีวิตของชาวพุทธ คือ

ฐานชั้นล่าง หมายถึง กาลภพคือมนุษย์

ฐานชั้นกลาง หมายถึง รูปภพ คือ เทวโลก

ฐานชั้นบน หมายถึง อรูปภพ คือพรหมโลก

การยกฐานขึ้น ๓ ชั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการให้องค์สถูปสูงเด่นเป็นสง่า และเพื่อพุทธศาสนิกชนเห็นแต่ไกล พระธาตุทั้ง ๔ ด้าน มีประตูจัตุรมุข และมีประตูเข้าออกที่องค์พระธาตุได้

สรุปตำนานอรัญธะธาตุหรือตำนานพระธาตุพนมเป็นตำนานที่รู้จักกันแพร่หลายและได้รับความเชื่อถือว่าเป็นตำนานของพระธาตุที่ศักดิ์สิทธิ์หลายองค์ เช่น พระธาตุพนมเป็นพระธาตุที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนหน้าอก พระธาตุเชิงชุมเป็นที่ประทับรอยพระบาทของอดีตพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์และพระศรีอาริย์เมตไตรซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าที่จะบังเกิดขึ้นในภavnี้อีกหนึ่งพระองค์ พระธาตุอิงฮังในแขวงสะหวันนะเขต สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ก็ได้กล่าวถึงการประทับพักที่ต้นรังของพระพุทธเจ้าและเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนกระดูกสันหลัง พระธาตุทั้งสามองค์คือพระธาตุพนม พระธาตุเชิงชุมและพระธาตุอิงฮัง มีกำเนิดจากตำนานอรัญธะธาตุด้วยกัน พัฒนาการของพระธาตุ จะเห็นได้ชัดเจนจากรูปพรรณสัณฐาน ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่เปลี่ยนไปตามกาลเวลาและจากการบูรณปฏิสังขรณ์ในยุคสมัยต่างๆรวมถึงพุทธศิลป์และสิ่งก่อสร้างต่างๆที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุ พระธาตุแต่ละองค์มีลักษณะเด่นและมีนัยทางพุทธตำนาน และพัฒนาการที่มีทั้งความเหมือนและความต่างกัน ดังนี้

^{๕๓} สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง, ผศ., ภูธิปนิธิ์ คงโกคานันท์ และท้าวทองเพชร ขุดตะวา, “การวิจัยศิลปะลายลาวที่ปรากฏอยู่ที่พระธาตุอิงฮัง แขวงสะหวันนะเขต”, วารสารวิชาการศึกษาศาสตร์, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๕๐): ๖-๘.

พระธาตุพนม พุทธสถานที่บรรจุพระอัฐิธาตุ ในขั้นต้นของการประดิษฐานได้ก่อเป็นอุบมุงเป็นอุโมงค์ ต่อมาได้อัญเชิญพระอัฐิธาตุขึ้นมาประดิษฐานไว้ชั้นสองขององค์พระธาตุ ลักษณะของศิลปกรรมอันได้แก่ลวดลายและภาพที่สลักบนแผ่นอิฐ ซึ่งประดับรอบพระธาตุเจดีย์ตอนล่างทั้ง ๔ ด้าน เป็นลักษณะศิลปกรรมที่เป็นตัวเอง ไม่ใช่ลักษณะศิลปะของจาม มอญและขอมทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่าเป็นของที่สร้างโดยชนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งในสมัยโบราณคือเจ้าของดินแดนสองฝั่งโขง พระธาตุพนมเป็นพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุที่เก่าแก่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พระธาตุพนมรุ่นแรกเป็นศิลปะร่วมสมัยกับพุทธกาลมีรูปร่างทรงโอคว่ำ และก่อสร้างด้วยอิฐค่อมทับอุโมงค์บรรจุพระอัฐิธาตุ แต่ต่อมาเนื่องจากพระธาตุช่วงล่างเก่าแก่และไม่สามารถรับน้ำหนักส่วนบนได้จึงพังทลายลง พุทธศาสนิกชนจึงสร้างพระสถูปพระบรมธาตุขึ้นใหม่ เมื่อระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ตรงกับสมัยทวารวดีของไทย ซึ่งศิลปะสมัยนี้ยังคงเหลืออยู่ถึงปัจจุบันเฉพาะส่วนฐานและต่อมาได้มีการปฏิสังขรณ์ต่อเติมอีกหลายครั้ง

ลักษณะขององค์พระธาตุพนมปัจจุบัน

๑) ส่วนยอดหรือตอนบนตั้งแต่ส่วนที่เรียกกันว่าตีนหีบขึ้นไปเป็นส่วนบุรณะของกรมศิลปากร ซึ่งสวมครอบแบบเดิมของพระราชครูโพนสะเม็กไว้ภายในอีกชั้นหนึ่ง ส่วนนี้ปรากฏเห็นสภาพเต็มตา

๒) ส่วนกลาง แบ่งเป็น ๒ ตอนคือ

ก. ส่วนกลางตอนบนพอเห็นแนวบัวรับตีนหีบที่เรียกว่ามุมดาว เป็นแท่งหนาก่ออิฐสอปูนเห็นด้วยตาชัดเจน ระเบียบการก่ออิฐไม่เป็นอย่างเดียวกันกับส่วนล่าง ซึ่งบริเวณนี้เป็นการเสริมใหม่หนา เพื่อรับน้ำหนักในการเสริมต่อยอดให้สูงเพิ่มขึ้นในสมัยพระราชครูโพนสะเม็ก

ข. ส่วนกลางตอนล่างเป็นส่วนที่เรียกว่าพลาญชั้น ๒ ของการบุรณะครั้งที่ ๑ เป็นที่ตั้งเจดีย์ศิลปารัษฎะพระธาตุหน้าอกของพระพุทธเจ้า มีการบรรจุพระพุทธรูปบูชาและแก้วแหวนเงินทองและพระอรหันตธาตุ

๓) ส่วนล่างหรือฐานของพระเจดีย์ประกอบด้วยฝีมือลายจำหลักและแบบแผนเฉพาะของช่างฝีมือโบราณ

พระธาตุเชิงชุม คือเจดีย์ที่มีรอยพระบาทของพระพุทธเจ้ามารวมกันอยู่ ๔ รอย คือ พระกกุสันโธ พระโกนาคมน และพระกัสสปะ รวมทั้งพระพุทธองค์เองอีกหนึ่งรอย และในภายภาคหน้าพระศรีอาริยมตไตรย อนาคตพระพุทธรูปเจ้าก็จะเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปบาทไว้อีกพระองค์หนึ่งเป็นองค์ที่ ๕ เมื่อครบทั้ง ๕ พระองค์แล้วจะไม่มีพระพุทธเจ้ามาประทับรอยพระพุทธรูปบาทอีก เพราะหมดสมัยพระพุทธเจ้าในภพที่กลับนี้ เจ้าผู้ครองนครในเวลานั้นได้สร้างอุโมงค์ด้วยหินครอบรอยพระพุทธรูปบาทและมณฑปไว้ ผู้คนจึงเรียกว่าพระธาตุเชิงชุมพระธาตุเชิงชุม รูปแบบขององค์พระธาตุได้รับอิทธิพลจากพระธาตุพนม ฐานรูปสี่เหลี่ยม ส่วนบนเป็นทรงบัวเหลี่ยมไม่มีลวดลายประดับ ยอดฉัตรทองคำ

เหนือองค์พระธาตุเชิงชุมทำด้วยทองคำบริสุทธิ์ มีซุ้มประตูสี่ด้าน ซุ้มยอดประตูมีลักษณะเป็นยอดปราสาท ข้างในทึบสร้างด้วยศิลาแลงและหินทรายแดง มีซุ้มประตูหลอกแบบศิลปะขอมด้านทิศเหนือ ใต้และตะวันตก ซุ้มประตูทางเข้าจริงอยู่ด้านทิศตะวันออก สร้างครอบรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าทั้ง ๔ ภายในกรอบประตูทางเข้าองค์ด้านขวามือมีจารึกพระธาตุเชิงชุมเป็นอักษรขอมโบราณกล่าวถึงการแบ่งเขตการปกครองที่ดินแก่หัวหน้าหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้าน ข้าทาสและสิ่งของต่างๆ ลักษณะทางสถาปัตยกรรมขององค์พระธาตุเชิงชุมในปัจจุบันเป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูน ศิลปกรรมแบบล้านช้าง มีฐานล่างเป็นแท่งสี่เหลี่ยม ขึ้นต่อๆขึ้นไปมีขนาดลดหลั่นกันเป็น ๖ ชั้น โดยมีกำแพงแก้วเตี้ยๆล้อมรอบ ที่มุมของฐานล่างสุดประดับด้วยเสากลม บริเวณกึ่งกลางของฐานทำลวดลายปูนปั้นเป็นซุ้มประตูทรงหอปราสาทสูงทั้ง ๓ ด้าน ข้างท้องถื่นเรียกว่า ซุ้มแก้วดอ หอแก้วเฟื่อง

พระธาตุอิงฮัง คือพุทธสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุส่วนหลังของพระพุทธรูปเจ้าเป็นพระธาตุแบบเดียวกับพระธาตุพนม เป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้างสองวา สองศอก สูงจากพื้นถึงยอด ๓ วา พระธาตุอิงฮังในความเห็นเชิงโบราณคดีสร้างขึ้นใน ศตวรรษที่ ๔ ก่อนคริสตกาล ในรัชกาลพระเจ้าสุมนทราชน โดยสร้างขึ้นตามคำแนะนำของพระเถระชาวอินเดียเมื่อสร้างเสร็จแล้ว ประสงค์ที่จะให้เป็นพุทธสถานที่พระพุทธรูปเจ้าได้เคยเสด็จมาที่ป่าไม้รังจึงได้นำเอาพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุไว้ เมื่ออาณาจักรศรีโคตรบองเสื่อม ขอมมีอำนาจในศตวรรษที่ ๗ ก็ดัดแปลงเป็นเทวสถานของศิวเทพ มีการปรับปรุงลวดลายกลายเป็นอินทราปราสาท หรืออินทผาสาทและกลายมาเป็นอิงฮังในศตวรรษที่ ๑๔ เป็นต้นมา องค์พระธาตุมีภาพแกะสลักแนวคามาวิจิตรตามคติความเชื่อของศาสนาฮินดูอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ส่วนภายในนั้นเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ด้านฐานล่างนั้นมีการเจาะเป็นช่องประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่างๆ

จนถึงศตวรรษที่ ๑๔ ขนชาติลาวได้เข้ามามีอำนาจแทนขอม สมัยพระโพธิสารราช กษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเลื่อมใสพุทธศาสนาได้นำพุทธศาสนิกชนบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม พระธาตุอิงฮัง พระธาตุโพนคัมใหญ่ จนถึงสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ได้ต่อเติมศิลปะล้านช้างเข้าไปในองค์พระธาตุอิงฮัง และเสริมยอดดวงปี่ ดัดแปลงให้เป็นพระธาตุทางพระพุทธศาสนา โดยฐานพระธาตุแต่ละด้านกว้าง ๙ เมตร สูง ๒๕ เมตร ปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน

พระธาตุอิงฮัง มีลักษณะทรงเหลี่ยมหรือสถูปทรงพองน้ำ เช่นเดียวกับพระธาตุพนม พระธาตุหลวงนครเวียงจันทน์ อยู่ห่างจากเมืองสวันนะเขต สปป.ลาว ไปทางเหนือสิบกว่ากิโลเมตร

ส่วนที่แปลกแยกไปจากพระธาตุโดยทั่วไปคืองานประติมากรรมของประตูพระธาตุทางทิศตะวันออก ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเถรวาทนิกายตันตระ ที่ได้รับอิทธิพลจากฮินดูเป็นรูปการเสพสังวสนั้น พุทธตันตระได้ใช้ความพยายามอย่างกล้าหาญ ในการเชื่อมโยงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกกับร่างกายมนุษย์ โดยถือว่าการปฏิบัติกัมมกิจเป็นสัญลักษณ์แห่งการเกิดโลกมหาสุข นั้นสถิตอยู่ในอวัยวะเพศหญิง ในการที่เข้าร่วมกับฝ่ายหญิงจึงถือเป็นมหาสุข เป็นสภาวะอันประเสริฐ

สุด ปรากฏในเทศหญิงและชาย จึงถือได้ว่าเป็นพิธีแสดงถึงการหลุดพ้นอันได้ประสบมาแล้วโดยพระโพธิสัตว์และคู่ของท่าน นิยายต้นตอเรื่องนี้เต็มไปด้วยเรื่องราวของเวทย์มนต์คาถา ความลึกลับและการเสพเมถุน ซึ่งแพร่หลายเข้ามาในสมัยนั้น ซึ่งไม่เคยพบพุทธสถานแห่งใดมีคำอธิบายว่าคล้ายภาพกามสูตรของอินเดีย ซึ่งภาพแสดงเรื่องราวทางเพศนี้ ไม่เคยพบพุทธสถานแห่งใด

จากที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นจะเห็นได้ว่า พระบรมสารีริกธาตุมากมายหลายแห่งล้วนแต่มีตำนานหรือคัมภีร์กล่าวถึงความสำคัญไว้อย่างพิสดาร ซึ่งความสำคัญของตำนานหรือคัมภีร์ต่างๆ นั้นคือการถ่ายทอดคุณธรรม คติธรรมและจริยธรรมของการอยู่ร่วมกันในสังคมสืบทอดกันต่อมา เกิดการเชื่อมโยงเกี่ยวพันซึ่งกันและกันทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการที่สืบทอดมาจนปัจจุบัน แนวคิดและคำสอนเกี่ยวกับพระธาตุ คือธรรมะที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้เพื่อเตือนใจให้ระลึกถึงความจริงเกี่ยวกับสภาวะธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นรากฐานของวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวิถีชีวิตชุมชนบริเวณสองฝั่งของกลุ่มน้ำโขง

ตารางที่ ๒.๑ สรุปประวัติความเป็นมาและอัตลักษณ์ของพระธาตุตามตำนานอุรังคธาตุ

พระธาตุ	ที่ตั้ง	ลักษณะทางสถาปัตยกรรม	ประวัติ	อัตลักษณ์
๑. พระธาตุนม	วัดพระธาตุนมวรมหาวิหาร พระอารามหลวงชั้นเอก ตั้งอยู่ถนนชยางกูร บ้านธาตุ พนม ตำบลธาตุพนม จังหวัด นครพนม	๑. ส่วนบนหรือส่วนยอดเรียกว่า ดินหีบเป็นการบูรณะของกรม ศิลปากร สวมกรอบแบบเดิม ๒. ส่วนกลางแบ่งเป็นสองตอน ตอนบนเป็นแนวบัวรับดินหีบ เรียกว่ามุมดาวเป็นแท่งหนาก่ออิฐ สอปูน ตอนล่างเป็นที่ตั้งของเจดีย์ศิลาที่ บรรจุพระอุรังคธาตุ ๓. ส่วนล่างหรือฐานของพระ เจดีย์ประกอบด้วยฝีมือลาย จำหลักซึ่งเป็นศิลปกรรมเฉพาะ ของกลุ่มชนโบราณในสมัยนั้น	สร้างครั้งแรกในราว พ.ศ. ๘ ในสมัย อาณาจักรศรีโคตรบูรณ โดยพระ มหากัสสปะเป็นประธานและพญาทั้ง ๕ คือ พญาสุวรรณพิงคาร พญาจุลณี พรหมทัต พญาอินทปัตนคร พญาคำ แดงและพญานันทเสน บูรณะครั้งแรกโดยพระยาสุมิตรธรรม วงศ์แห่งเมืองมรุกขนคร ครั้งที่สอง โดยพระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรี โคตรบูรณ ครั้งที่สามโดยเจ้าราชครู หลวงโพนสะเม็กแห่งเวียงจันทน์ ครั้ง ที่สี่โดยเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ครั้งที่ห้าโดยพระครูวิโรจจันทรโนบล แห่ง วัด ทุ่ง ศรี เมือง จัง ห วั ด อุบลราชธานี ครั้งที่หกโดยรัฐบาลชุด	- เป็นที่บรรจุพระอุรังคธาตุ - เป็นสถาปัตยกรรมในทาง ศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของภาค ตะวันออกเฉียงเหนือเค้าโครง รูปแบบไปทางด้านมหายานและ ศาสนาพราหมณ์ คล้ายศาสน สถานของจามและขอม - สร้างโดยกลุ่มชนโบราณที่อยู่ใน ลุ่มน้ำโขงและนับถือพุทธศาสนา เห็นได้จากคติการปักเสมาหินที่ มีลวดลายพระสถูปหรือรูปกลีบบ บัวรอบองค์พระธาตุนม

พระธาตุ	ที่ตั้ง	ลักษณะทางสถาปัตยกรรม	ประวัติ	อัตลักษณ์
			จอมพล ป. พิบูลสงครามในรัชกาลที่ ๘ ครั้งที่เจ็ดในสมัยรัชกาลที่ ๙	
๒. พระธาตุเชิงชุม	วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร เป็นพระอารามหลวงชั้นโท ตั้งอยู่เลขที่ ๑๒๕๕ ตำบลธาตุ เชิงชุม อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร เดิมชื่อวัด พระธาตุศาสดาราม	-เป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูน ศิลปกรรม แบบล้านช้างฐานล่างเป็นแท่ง สี่เหลี่ยมเป็นชั้นๆลดหลั่นกัน ๖ ชั้น มีกำแพงแก้วเตี้ยๆล้อมรอบ -มุมฐานล่างสุดประดับด้วยเสา กลม กึ่งกลางฐานทำลวดลายปูน ปั้นเป็นซุ้มประตูทรงหอบปราสาท สูงเรียกว่าซุ้มแก้วดอก หอแก้ว เพ็ญ -ปราสาทหินด้านในมีประตูเข้า ทางเดียวทำด้วยศิลาแลงมีจารึก อักษรขอมโบราณ	-พระพุทธรเจ้าเคยเสด็จมาโปรด ชาวเมืองหนองหานหลวงและกล่าว ว่าบริเวณนี้เป็นสถานที่ที่อดีต พระพุทธรเจ้าได้มาประทับรอยพระ บาทไว้ รวมทั้งรอยพระพุทธรบาทของ พระองค์เมื่อสวรรคตและ พระพุทธรเจ้าในอนาคตก็จะมา ประทับรอยพระบาทไว้ในที่เดียวกัน -พระยาสุวรรณภิงคารได้ออคมงกุฎ ถวายเป็นพุทธรูปฯ ต่อมาจึงสร้าง อุโมงค์ก่อด้วยหินเป็นรูปเจดีย์สวม รอยพระพุทธรบาทไว้และถวายนาม ว่า”พระเจดีย์พุทธรบาทะโรชุม”	-พระธาตุที่สร้างครอบรอยพระ พุทธรบาทของพระพุทธรเจ้าทรง พระนามว่า กกุสันโธ, โกนาค มโน, กัสสะโป, โคตมะ คือ พระพุทธรเจ้าองค์ปัจจุบันและ พระพุทธรเจ้าในอนาคตคือพระ ศรีอาริยเมตตรัยก็จะได้มา ประทับรอยพระบาทไว้ ณ ที่นี้ เช่นกัน -เมื่อแรกสร้างเป็นปราสาทหิน ในศาสนาพราหมณ์ซึ่งได้รับ อิทธิพลจากขอม ต่อมาได้รับ อิทธิพลจากล้านช้างจึงดัดแปลง เป็นพุทธสถานศิลปะลาวโดย สร้างเจดีย์ยอดบัวเหลี่ยมครอบ

พระธาตุ	ที่ตั้ง	ลักษณะทางสถาปัตยกรรม	ประวัติ	อัตลักษณ์
				ทับเจดีย์องค์เดิม พร้อมสร้างสิมไว้ใกล้กัน ต่อมา มีการสร้างวิหารเชื่อมต่อกับพระธาตุ เป็นที่ประดิษฐานหลวงพ่อบุญรอด พระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองสกลนคร - การบูรณะซ่อมแซมได้ดำเนินการมาโดยต่อเนื่องในปี ๒๕๕๗ ยอดพระธาตุหักค้างอยู่บนนั่งร้าน เมื่อบูรณะเสร็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันได้ทรงประกอบพิธียกยอดฉัตรทองคำขึ้นประดิษฐานดังเดิม
๓. พระธาตุอิงฮัง	วัดพระธาตุอิงฮังแขวงสะหวันนะเขต สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว แขวงสะหวันนะเขต ห่างจาก	ขนาดความสูง ๒๕ เมตร ฐานพระธาตุกว้างด้านละ ๙ เมตร องค์พระธาตุประกอบด้วยฐาน ๓ ชั้นลดหลั่นกันโดยลำดับ ฐานล่าง	สร้างในสมัยอาณาจักรศรีโคตรบูร ประมาณ พ.ศ.๔๐๐ ในสมัยพระเจ้าสุมิตรธรรมวงศา เมื่อสร้างเสร็จแล้วได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ กระดูก	- พระธาตุคู่แฝดของพระธาตุพนมในประเทศไทย - พุทธสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุส่วนหลังของ

พระธาตุ	ที่ตั้ง	ลักษณะทางสถาปัตยกรรม	ประวัติ	อัตลักษณ์
	ตัวเมืองคันทะบุลีทาง ตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๑๔ กิโลเมตร ติด กับบ้านหาดอิงฮัง	และฐานกลางเป็นศิลปะดั้งเดิม สมัยอาณาจักรศรีโคตรบองและ อาณาจักรเขมร ส่วนฐานบนและ ยอดพระสถูปเป็นศิลปะสมัยล้าน ช้างทรงสูงก่ออิฐถือปูนประดับ กระจก ลายปูนปั้นประดับ กระเบื้องลงยาทั่วองค์พระธาตุ	สันหลังพระพุทธเจ้าที่อัญเชิญมาจาก กรุงราชคฤห์ มาประดิษฐานไว้ภายใน คูธาตุ เพื่อเป็นเครื่องหมายแทน สถานที่ปรินิพพานที่องค์สัมมาสัม พุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานในป่าอิ้ง	พระพุทธเจ้า เป็นพระธาตุรูป เหลี่ยมหรือสถูปทรงพองน้ำ แบบเดียวกับพระธาตุพนม -เมื่อขอมมีอำนาจถูกดัดแปลง เป็นเทวสถานของศาสนา ปรับปรุงลวดลายเป็นอินทร ปราสาท -องค์พระธาตุมีการแกะสลัก ลวดลายกามาวิจิตรซึ่งได้รับ อิทธิพลจากพุทธศาสนา มหายานนิกายตันตระ เป็นงาน ประติมากรรมจำหลักไม้ ประดิษฐ์ลวดลายอันวิจิตร ลง รักปิดทองประดับกระจก เป็นที่ เลื่องลือในความงามอันอ่อน ช้อย มีภาพจำหลักเรื่องเกี่ยวกับ

พระธาตุ	ที่ตั้ง	ลักษณะทางสถาปัตยกรรม	ประวัติ	อัตลักษณ์
				การเสพสังวาสที่ไม่เคยพบใน พุทธสถานแห่งใด

ตำนานอุรังคธาตุนอกจากจะมีความสำคัญในฐานะการเป็นตำนานของพุทธสถานที่สำคัญที่ได้รับการเคารพศรัทธาของมหาชนตลอดระยะเวลาอันยาวนานแล้ว ยังแสดงถึงความสำคัญในมิติสังคมและวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ของผู้คนที่หลากหลายซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมาอย่างยาวนานมีเนื้อหาอธิบายสภาพทางภูมิศาสตร์และอาณาบริเวณสถานที่ของกลุ่มชนที่เป็นผู้สร้างตำนานซึ่งในที่นี้คือดินแดนในราชอาณาจักรล้านช้าง ดินแดนในราชอาณาจักรไทยโดยเฉพาะภาคอีสานและรวมถึงอาณาบริเวณบ้านเมืองที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำโขง กล่าวถึงแหล่งโบราณสถานที่สำคัญต่างๆ เรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาและการตั้งหลักแหล่งของผู้คนในแต่ละท้องถิ่น รวมถึงเรื่องราวของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามคติพระพุทธศาสนา โบราณสถานวัตถุ สถานที่ที่เนื่องในศาสนาและการสถาปนาพระมหาธาตุเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของบ้านเมือง ซึ่งในที่นี้คือการประดิษฐานพระอุรังคธาตุที่พระธาตุพนม นอกจากนั้นได้กล่าวถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับรอยพระบาท และเส้นทางอื่นๆ ที่เสด็จผ่าน อันมีความหมายแสดงให้เห็นถึงเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยเริ่มจากบริเวณเมืองเวียงจันทน์ตลอดลงมาสู่เมืองต่างๆ ในลุ่มน้ำโขงและบริเวณภาคอีสานของไทย เช่นเมืองศรีโคตรบูรหรือเมืองมรุกขนคร เมืองหนองหานหลวง เมืองพานที่ภูฏเวียน เป็นต้น เป็นการนำเอาพระพุทธศาสนามาผสมผสานกันกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ก่อนและได้ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นรากฐานทางอารยธรรม วิถีชีวิตของชุมชนสองฝั่งโขงและบริเวณใกล้เคียงสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน